

Könül Əzizağa qızı Həbibova

NİTQDƏ MANİPULYASIYA
(müxtəlif sistemli dillərin materialları
əsasında psixolinqvistik araşdırma)

GİRİŞ

Manipulyasiya tədqiqat obyektini kimi sosioloq, psixoloq və politoloqların diqqət mərkəzindədir¹. Son dövrlər “manipulyasiya” mövzusu elmi-nəzəri ədəbiyyatlarda get-gedə daha da işıqlandırılmağa başlamış və bu mövzu ilə bağlı maraq dairəsi genişlənməkdədir. Müasir dövrdə bir sıra dilçi-alim və tədqiqatçılar bu psixolinqvistik hadisəni əsas tədqiqat obyektini kimi elmi araşdırmaya cəlb etmiş və manipulyasiyanı «insanı düşünmədən və ya öz istəyinə qarşı olaraq nə isə etməyə (məlumat vermək, hər hansı bir hərəkəti yerinə yetirmək, öz davranışını dəyişmək) təhrik etmək» kimi qiymətləndirmişlər². Nəzərdən keçirdiyimiz tədqiqat əsərlərində manipulyasiyanın əsas xüsusiyyətləri kimi aşağıdakılar qeyd edilir: manipulyasiya obyektinin ona yönəldilmiş təsirdən məlumatsızlığı; nəinki düşüncəyə (şüura), eyni zamanda idarə oluna bilməyən qeyri-şüuri sahəyə (instinkt, emosiya) yönələn təsir; manipulyasiya obyektinin onu əhatə edən predmetlərə münasibətinin manipulyatorun məqsədinə müvafiq olaraq köklənməsi; manipulyatorun

¹ Беглов С.И. Внешнеполитическая пропаганда: очерки теории и практики. Москва, 1981, Берн Г. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют игры. Москва, 1992, Бессонов Б.Н. Идеология духовного подавления. Москва, 1971.

² Стернин И.А. Введение в речевое воздействие. Воронеж, 2001, с.

manipulyasiya obyektinin hesabına gizli məqsədinə nail olması; ətraf aləm haqqında bəzi faktların təhrif olunması (dezinformasiya, məlumatın birtərəfli xarakter daşması), müəyyən illüziyaların yaradılması və s. Qeyd edək ki, manipulyasiya son dövrlər dilçilərin də diqqətini cəlb edir. Burada tədqiqat materiallarının xüsusiyyətindən asılı olaraq, manipulyasiya aşağıdakı istiqamətlər üzrə araşdırılır:

1. «Mən»i «biz»ə çevirərək individual düşüncəni yox edən, kütləvi düşüncənin formalaşması ilə birbaşa əlaqəli olan totalitar cəmiyyətdə manipulyasiya: Bu öz əksini dil sistemində tapır. Nəticədə «insanların nitqi davranışlarının və ictimai şüurun çoxəsrlik manipulyativ təsirə məruz qalmasının məhsulu kimi totalitar cəmiyyətin dil mənzərəsi» canlanır¹. Buna tarixin müxtəlif dövrlərində cəmiyyətdə hakim mövqedə dayanan rəhbərlərin, siyasətçilərin, liderlərin ideoloji siyasətlərini və onların böyük bir kütləni öz təsirinə salan odlu-alovlu nitqlərini misal göstərmək olar.

2. Seçiqabağı siyasi kampaniyalar zamanı ictimai şüurun (seçicilərin) manipulyasiyası (Bıkova O.N., Kiuru K.V., Koçkin M.Y., Kupina N.A. və s.). Bu məqamda tədqiqatçılar «siyasətçilərin öz əsas məqsədlərini, istəklərini gizlətməklə, başqa sözlə desək, pərdələməklə

¹ Купина Н.А. Концепция тоталитарного языка в романе Евгения Замятина «Мы» // Купина Н.А. Языковое сопротивление в контексте тоталитарной культуры. Екатеринбург, 1999, с. 11.

adresatı azdırmaq, aldatmaq, seçiminə müdaxilə etmək məqsədi ilə» ona hansı yollarla təsir etmələrini araşdırırlar¹. Belə ki, belə bir məqamda manipulyasiya subyekti kütlənin istək və arzularının yerinə yetirmək vədləri ilə çıxış edərək, arzusunda olduğu mövqeni tutmaqda iddialı olduğunu inandırıcı şəkildə auditoriyaya bəyan etməli və onun nitqi təsiri əks təsirdən daha qüvvətli olmalıdır.

3. Bədii mətnlər əsasında tədqiq olunan şəxslərarası manipulyasiya (Veretyonkina L.Y., Denisyuk E.V., Ujakina L.Y və s.). Bu baxımdan «şəxslərarası manipulyasiyanın a) bir insanın digərinə gizli təsiri, b) manipulyatorun məqsədinə nail olma vasitəsi kimi adresata münasibəti, c) manipulyatorun yalnız öz mənfəətini güdməsi, ç) adresatın zəif «nöqtələrinin» hesabına manipulyatorun «güc tətbiq etməsi» kimi xüsusiyyətləri tədqiq edilir»². Manipulyasiyanın bu növü bizim araşdırma üçün daha aktualdır. Belə ki, bədii mətnlər şəxslərarası manipulyasiyanın strukturu haqqında daha geniş məlumat vermək qabiliyyətinə malikdir. Bədii mətnlər əsasında aparılan müşahidələr əsasən dialoqlara söykənir. Çünki, şəxslərarası nitqi-psixoloji təsir məhz ünsiyyət zamanı istifadə olunan və dominantlıq təşkil edən amildir. Dialoqun,

¹ Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я. Москва, «АСТ», 2007, с. 101.

² Веретенкина Л.Ю. Лингвистическое выражение межличностных манипуляций (к постановке проблемы) // Предложение с слово: докл. и сообщ. Международной Научной Конференции, посвященной памяти проф. В.С.Юрченко, Саратов, 1999, с. 291.

ünsiyyətin xarakterini məhz bu təsir formalaşdırır. Bu zaman insan özündən asılı olmayaraq şəxsi istəklərinin əsirinə çevrilir və hər iki tərəf istənilən ünsiyyətdən mənfəət əldə etmək məqsədi güdür. Şəxslərarası manipulyasiyanı daha ətraflı və dolğun şəkildə işıqlandırmaq üçün biz əsas tədqiqat obyektini kimi müxtəlif xalqlara mənsub və onların adət-ənənələrini əks etdirən, eyni zamanda müxtəlif sistemli dillərdə (azərbaycan, ingilis, rus dillərinin materialları əsasında) qələmə alınmış nağılları seçmişik. Düşünürük ki, məhz şifahı xalq yaradıcılığı nümunəsi olan nağıllar bizə maraqlı olan sahədə bir çox məsələləri araşdırmaqda daha çox faydalı ola bilər. Eyni zamanda müxtəlif xalqlara məxsus olan nağıllar bu tədqiqat zamanı fərqli adət-ənənəyə, düşüncəyə malik bu xalqların nitqində bir sıra psixolinqvistik özəlliklərin ortaya çıxmasına da səbəb ola bilər.

Bu tədqiqat işində manipulyasiyanın psixolinqvistik hadisə kimi təfəkkür, dil, nitq və kommunikativ səviyyələrdə araşdırılması qarşıya qoyulan əsas məqsəd kimi çıxış edir.

NİTQDƏ MANİPULYATİV TƏSİRİN STRUKTRU

Təfəkkür səviyyəsində manipulyasiyanın istifadəsində müəyyən sosial-psixoloji məqsədlər və onları şərtləndirən səbəblər araşdırılmalıdır. Bu səviyyədə manipulyasiya yalnız dil və nitqlə deyil, həm də milli-mənəvi dəyərlərlə sıx bağlı olan təfəkkürülə əlaqədə izah edilə bilər.

Dil səviyyəsində manipulyasiyanın təzahürü dominantlıq təşkil edir. Belə ki, bu, artıq qeyd etdiyimiz kimi, gizli təsirin təminatçısıdır və bu təsir manipulyasiya obyektinin ona aid, ona mənsub olmayan istək və arzuları formalaşdıran təsirdir.

Nitq səviyyəsində manipulyativ təsirin araşdırılması üslubi, təsviri, müqayisəli metodlar əsasında aparılmalıdır ki, bunun köçəyi ilə nitq materialları əsasında manipulyativ təsirin variativ və invariativ formalarını araşdırmaq, düşünürük ki, daha doğru olardı.

Kommunikativ səviyyədə manipulyasiya intralingvistik və ekstralingvistik faktorların unikal, bənzərsiz sintezi kimi çıxış edir. Belə ki, kommunikasiya zamanı təfəkkür, dil və nitq birgə vəhdət təşkil edir, odur ki, bu səviyyədə aparılan araşdırma daha dolğun elmi-nəzəri qənaətlərlə nəticələnə bilər. Onu da qeyd edək ki, bu səviyyə individlərin intellektual qabiliyyətindən asılı olduğu üçün aparılan araşdırma zamanı statistik məlumatlar vermək mümkün deyil.

Ümumiyyətlə, psixolinqvistik hadisə kimi manipulyativ təsir haqqında olan tədqiqatların əsas ideyası ondan ibarətdir ki, burada manipulyasiyaya dil prizmasından yanaşılır. Yuxarıda sadalanan tədqiqatlar arasındakı fərqli cəhətlər isə ona əsaslanır ki, tədqiqata cəlb edilən nitq materiallarının xarakterindən asılı olaraq, tədqiqatçıların manipulyasiyaya baxışı müxtəlifdir. Dildə manipulyasiya dedikdə, «adresatın təfəkküründə hal-hazırda mövcud olan, lakin qarşı tərəfin mənafeyinə xidmət etməyən məqsəd, arzu, istək, münasibət və s.nin dəyişdirilməsi məqsədi ilə onun psixikasına dil vasitəsilə təsir»¹ nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, danışan dilin gizli imkanlarından dinləyənə ətraf gerçəklik haqqında müəyyən məlumat vermək və bununla da onda birinci tərəfə lazım olan təəssürat, fikir formalaşdırmaq, emosional reaksiya oyatmaq məqsədi ilə istifadə edirsə, deməli bu nitqi manipulyasiyadır. Bu zaman adresant (manipulyator və ya manipulyasiya subyekti) aktiv, adresat (manipulyasiya obyektı) passiv mövqedə dayanır: adresata artıq sözlər hesabına formalaşan, yaranan hazır «məhsul» təqdim edilir və bu zaman o, heç bir əqli əmək sərf etmir. Məsələn, bu baxımdan rus, ingilis və azərbaycan nağıllarından olan aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirək:

¹ Быкова О.Н. Языковое манипулирование: Материалы к энциклопедическому словарю «Культура русской речи» // Теоретические и прикладные аспекты речевого общения: Вестн. Российской Риторической Ассоциации : Вып. 1(8). Красноярск, 1999, с. 99.

Şah, gözünün ağı-qarası oğlunu nə səbəbə öldürürsən, heç kəsə məlum deyil. Əgər onu nahaqdan öldürsən, sonra peşiman olacaqsan, el sənə töhmət eləyəcək. Sən onu mənə bağışla, günahından keç: ayrı bir ölkəyə sürgün elə. Gözdən iraq, könüldən qıraq deyərlər. Öldürsən, səndə ürək dağı qalacaq. Sürgün də elə ölüm kimi bir şeydir.

Padşah vəzirin sözü ilə oğlunun ölümündən keçdi, onu sürgün elədi... (“Şahzadə və Məleykə xatun”).

Bu nümunədə göründüyü kimi, vəzir şaha artıq yaxşı və hərtərəfli düşünülmüş təklif verir, bunun isə daha təsirli alınması üçün əslində bir-birindən mənaca kəskin surətdə fərqlənən “ölüm” və “sürgün” sözlərini sinonim kimi (*Sürgün də elə ölüm kimi bir şeydir.*) bir arada təqdim edir və tam manipulyativ təsiri yaratmış olur.

Bəzən isə öz nitqi və ya təqdim etdiyi informasiya ilə manipulyator qarşı tərəfi çıxılmaz vəziyyətə salır, yəni onun, ümumiyyətlə, seçim etmək imkanı olmur. “Al qırmızı gül” rus nağılında ... bu situasiyanın tam əksi ilə rastlaşırıq:

«Дочь моя милая,.. и по доброй воле своей и хотению идец на житье противное к стаиному зверью лесному, чуду морскому... Не будет нам от мой горький век, лица твоего ни видаючи, ласковых речей твоих не слыхаючи? Расстаюсь я стобою на веки вечные, ровно тебя живуую в землю хороню» («Аленький цветочек»).

Burada göründüyü kimi, eynən azərbaycan dilində olduğu kimi “sürgün” sözü “ölüm” sözünə ekvivalent kimi götürülür. Bu anlamın manipulyativ təsirininin məhz bu istiqamətdə formalaşması, görünür insan psixologiyasında ilk anlayışların oxşarlığının və leksikada polisemiyanın meydana gəlməsinə qədərki dövrün qalığı kimi dəyərləndirilə bilər.

“Şir və dovşan” adlı ingilis nağılında belə bir situasiya təsvir edilir ki, heyvanların şahı olan şirin malikanəsi natəmizlikdən pis qoxmağa başlayır, amma heç kəs bunu etiraf edərək həqiqəti onun üzünə söyləyə bilmir:

“What do you say, friend Monkey? Is the smell so bad?”

“Oh no, my King,” said the Monkey. “The smell which comes from your den is like the smell of beautiful flowers!”

And he killed the Monkey.

Then the Lion saw the Rabbit.

“Well, Rabbit, and what can you say?” he asked.

“Nothing,” answered the Rabbit. “I can say nothing. I have a bad cold.” (“The Rabbit and the Lion”).

Bu dioloqda dovşan düşdüyü çarəsiz vəziyyətdən çıxış yolunu şirin özünə seçim etmək (əlinə daha yeni bir bəhanə verməməklə) şansı verməməklə həll etmiş olur. Belə ki, zəif tərəf (dovşan) əvvəlki təcrübəyə (meymunla olan hadisəyə) söykənərək, daha doğru bir qərar verməklə, məlumatsızlıq mövqeyindən çıxış edir (*“Nothing,”*

answered the Rabbit. "I can say nothing. I have a bad cold.").

Beləliklə, bu nümunələr onu deməyə əsas verir ki, manipulyativ məqsədlə dilin quruluş və funksiyalarından istifadə dildə manipulyasiyanı şərtləndirir. R.M.Blakar «Dil sosial hakimiyyətin aləti kimi» («язык как инструмент социальной власти») məqaləsində qeyd edir ki, «hər bir dil elementi çox mürəkkəb və həssas bir musiqi alətidir ki, yalnız bu dildən istifadə edən onu çala bilər»¹, və «haqqında bəhs olunan «gerçəkliyi» formalaşdırmaq üçün söz və ifadələrin seçimi hakim vasitədir»². Qeyd etmək olar ki, «dildən bu və ya digər şəkildə istifadə müəyyən təsiredici effektdə malikdir»³. Bununla bərabər onu da qeyd edək ki, dilin lüğət tərkibində bəzi sözlər semantik tutumuna görə daha çox təsiredici effektdə malik olur. Manipulyativ təsir etmək (bir işə təhrik etmək) məqsədilə nitqdə işlədilən “ölmək” sözü və ondan törəyən digər söz və söz formalarının təsiri daha yüksək olur və əksər hallarda bu sözlərin iştirakı ilə müşayiət olunan nitqi manipulyasiyalar uğurla nəticələnir. Məsələn: *“What ails you, dear wife?”*

¹ Блакар Р.М. Язык как инструмент социальной власти// Язык и моделирование социального взаимодействия. Москва, 1987, с. 97.

² Yənə də orda, s. 97.

³ Иссерс О.С. Паша-«Мерседес», или речевая стратегия дискредитации // Вестн. Омск. Гос. Ун-та. 1997. № 2 [4], с. 51.

“Oh,” she answered, “if I don’t get some rampion to eat out of the garden behind the house, I know, I shall die.”

The man who loved her dearly, thought himself, “Come! Rather than let your wife die you shall fetch her some rampion, no matter the cost.” (“Rapunzel”);

— Ну, — говорит, — вот тебе мой приказ: построй ты мне новый собор, против дворца на площади, чтоб завтраму к вечеру готово было. Построишь — я тебя награжу, а не построишь — казню.

Отслушал Емельян речи царские, повернулся, пошел домой.

— У солдат много, повсюду поймают. От него не уйдешь. А пока сила есть, слушаться надо. («Работник Емельян и пустой барабан»);

Sətəd şahın libasını geyindi, tacını başına qoyub qılıncını belinə bağladı. Əvvəl-əvvəl qoca qarışını içəri çağırdı, əhvalatı ona danışdı:

— Əgər bu gecə bizə sədaqətlə kömək eləsən, səbahdan öz evində oturacaqsan, indi aldığıın maaşdan üç dəfə artıq maaş alacaqsan, əgər xain çıxsan, boynun vurulacaq.

Qoca “baş üstə” deyib, əlləri sinəsində dayandı. (“Məlik Cümşüdün nağılı”).

Bu nümunələrin hər biri bir-birindən adət-ənənələri, milli-mənəvi dəyərləri ilə fərqli olan və müxtəlif dillərdə

danışan xalqlara məxsusdur. Amma nitq faktı olaraq, bu dialoq parçaları göstərir ki, hər üç dildə (ingilis, rus və azərbaycan) eyni bir assosasiya, eyni bir anlayışla bağlı olan sözlərin manipulyativ təsiri bir-birinə bərabərdir. Eyni fikri düşünürük ki, sintaktik konstruksiyalara da aid etsək heç də yanılmırıq. Yuxarıda misal gətirdiyimiz hər üç nümunədə əsas manipulyativ funksiya daşıyıcısı kimi şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr çıxış edir. Belə ki, bu cümlələrin semantik tutumuna nəzər yetirəndə görürük ki, bu budaq cümlələrdə pozitiv və neqativ informasiya bir arada verilir: (“*Come! Rather than let your wife die you shall fetch her some rampion, no matter the cost.*”; *Постройшь — я тебя награжу, а не построишь — казню*; *Əgər bu gecə bizə sədaqətlə kömək eləsən, səbahdan öz evində oturacaqsan, indi aldığıın maaşdan üç dəfə artıq maaş alacaqsan, əgər xain çıxsan, boynun vurulacaq.*) və məlumdur ki, adresant qeyd-şərtsiz pozitiv informasiyaya daha çox meyilli olacaq və məhz bu səbəbdən manipulyativ təsirin uğuru artıq təmin edilmiş olur.

Bu məqamda “heç” kəlməsi və ondan törəyən kəlmələrin də psixoloji təsirinə nəzər yetirək. Bununla əlaqədar olaraq Zahid Xəlilin “Heç nə haqqında nağıl” hekayəsindən iki dialoqa nəzər yetirək:

1) *Bir dəfə Günəlin atası işdən qayıdanda bərk əsəbi idi. Eynəyini çıxarıb siləndə hiss olunurdu ki, əlləri titrəyir. Günəlin anası soruşdu:*

— *Nə dedilər?*

— *Heç nə!*

Ana təəssüflə köksünü ötürdü.

2) *Eyni ilə onlara mənzil verilməyən günlərdəki söhbət yenidən təkrar olundu. Bu dəfə ata işdən çox kefi kök gəlmişdi.*

Ana soruşdu:

— *Nə dedilər?*

— *Heç nə!*

Hər ikisi güldü (Z.Xəlil).

Birinci dialoqda təsvir olunan söhbət zamanı işlədilən “Heç nə!” ifadəsi işlərin alınmadığına işarə edirsə, ikinci dialoqda bu tamamilə əks mənə ifadə edir. Bu da yazıçının intellektual səviyyəsindən, onun dil vahidlərindən müxtəlif üslubi məqamlarda məharətlə istifadə edə bilmək qabiliyyətindən xəbər verir. Nağıllarda da isə “heç nə” ifadəsi ilə bağlı bir çox psixoloji məqamlara təsadüf edilir. Yuxarıda ingilis nağılından verdiyimiz parçada (“*What do you say, friend Monkey? Is the smell so bad?*”

“Oh no, my King,” said the Monkey. “The smell which comes from your den is like the smell of beautiful flowers!”

And he killed the Monkey.

Then the Lion saw the Rabbit.

“Well, Rabbit, and what can you say?” he asked.

“Nothing,” answered the Rabbit. “I can say nothing. I have a bad cold.” (“The Rabbit and the Lion”))
 “heç nə” (nothing) kəlməsi nağıl qəhrəmanını düşmüş çətin vəziyyətdən çıxmasına səbəb olur. Bu kəlmə qeyri-müəyyənlik ifadə etdiyi üçün onun təsiri daha yüksək olur. Belə ki, “çox zaman qeyri-müəyyən mənalı sözlər kütləyə daha böyük təsir göstərir”¹. Bu məqamla bağlı olaraq daha bir nümunəyə nəzər yetirək:

— *Надо Емельяна позвать и сказать: поди туда — не знай куда, и принеси того — не знай чего. Тут уж ему нельзя будет отвертеться. Куда бы он ни пошел, ты скажешь что он не туда пошел, куда надо; и чего бы он не принес, ты скажешь что не то принес, чего надо. Тогда его и казнить можно и жену его взять.*

Обрадовался царь:

— *Это,— говорит,— вы умно придумали.*
 («Работник Емельян и пустой барабан»).

Bu günə qədər dildə manipulyasiya məsələsinin aktual olaraq qalmasına rəğmən, bu mövzu hələ də ən az tədqiq olunan problemlər sırasındadır. Fikrimizcə, bunun bir sıra səbəbləri vardır ki, onlar da aşağıdakılardır: əvvəla, dildə manipulyativ elementləri aşkar etməkdə çətinlik onunla əlaqədardır ki, manipulyatorun əsas məqsəd və motivi gizli şəkildə təqdim edilir. İkincisi, manipulyatorun nitqini müşahidə edərək, onun manipulyativ

¹ <http://business.polbu.ru/karamurza-manipul/ch05->

gedişinin nə dərəcədə effektiv olmasını yalnız nitqin baş verdiyi şəraiti və manipulyasiyaya məruz qalan tərəfin psixoloji xüsusiyyətlərini mənimsəməklə müəyyənləşdirmək mümkündür. «... manipulyativ təsir qərar qəbul etmə kimi psixoloji prosesə söykənir»¹.

İstənilən ünsiyyət nitqi təsirdir. Bu təsir sözün qüdrəti hesabına rellaşır. Manipulyasiya sözü latın mənşəli olub «manipulus» sözündən törəyərək iki hərfi mənada işlənir: a) manus-əl + pie-doldurmaq sözlərinin birləşməsindən yaranaraq «ovuc, əlin iç hissəsi» və b) «kiçik dəstə», «bir ovuc» mənalarını ifadə edir. Qədim Romada bu söz 120 nəfərdən ibarət hərbi dəstə mənasında da işlənib². Oksford izahlı lüğətində isə «manipulyasiya» (manipulation) ingilis dilində «insan şüurunun müəyyən bir istiqamətdə məqsədyönlü idarə edilməsi» mənasında izah edilir³. Psixoloji ədəbiyyatlarda isə «manipulyasiya», ümumiyyətlə, üç mənada işlənir. Bu termin ilkin olaraq, texnika sahəsində «idarə etmək» anlamında əmək psixologiyası və inşaatda tətbiq edilib. İkinci mənada «manipulyasiya» ətraf aləmdə komponentlərin «canlılar vasitəsi ilə» müəyyən məkanda yerdəyişməsi deməkdir. Sadalanan hər iki mənada «manipulyasi-

¹ Горбатюк В.С. Методы манипуляции в рекламе. (курсовая работа), Владивосток, 2008, с. 8.

² Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. Москва, 1997, с. 40.

³ Goodin R.E. Manipulatory politics. Yale U.Pr. N. Haven; L., 1980, p 934.

ya» termininə ötən əsrin 20-ci illərində başlayaraq, psixoloji ədəbiyyatlarda rast gəlmək mümkündür. 60-cı illərdən başlayaraq isə bu termin daha bir məna da kəsb etməyə başladı ki, bu da siyasi nitqlərə həsr edilmiş tədqiqatlarda təsadüf edilirdi. Bu baxımdan «manipulyasiya» termini tədricən şəxsiyyətlərarası münasibət kontekstində nəzərdən keçirilməyə başladı. Hal-hazırda dərc olunan müasir elmi ədəbiyyatlarda bu termin tədqiqat işində nəzərdə tutulan «gizli idarə etmə» mənasını özündə ehtiva edir. Yəni cəld və məharətlə idarə etmək prinsipləri insan davranışının texnoloji vasitələrlə tənzimlənməsi sferasına daxil olduğdan sonra manipulyasiya metaforik olaraq, indiki mənasını kəsb etməyə başladı. Yəni, manipulyasiya kütlənin fikir və şüurunu, istək və arzularını, əhval ruhiyyəsini və hətta, psixoloji vəziyyətini manipulyativ vasitələrə hakim olan qüvvələr tərəfindən istənilən şəkildə proqramlaşdırılmasıdır. Eyni zamanda, manipulyasiya faktları hiss edilməyən, sezilməyən gizli təsirdir. Bu baxımdan manipulyasiya hadisəsi həm obyektinə (şəxslərarası qarşılıqlı əlaqə), həm də predmetinə (təsiretmə mexanizmlərinə) görə psixologiyanın tədqiqat obyektinə çevrilib. Bir halda ki, bu hadisənin obyekt və predmeti bilavasitə dilin ünsiyyət prosesində təzahürü olan nitqlə həyata keçir, deməli, ona liqivistik baxış da zəruridir. Rus alimi Y.L.Dosenko «Психология манипуляции: механизмы, защита и феномены» əsərində bu hadisəni sırf psixoloji aspektdən tədqiq edərkən müxtəlif tədqiqat-

çıların manipulyasiyaya haqqındakı fikirlərini nəzərdən keçirir. Bu hadisənin əsas mahiyyətinin daha ətraflı açılanması baxımından bu əsərə istinadən söylənilənlərə bir daha nəzər salaq:

«Manipulyasiya mənəviyyat üzərində hakimiyyət və daxili aləmin dəyişdirilməsidir» (Volkoqonov D.A.), «Manipulyasiya iradi qüvvəyə qarşı gizli qüvvənin tətbiqidir»¹, «Manipulyasiya manipulyatorun marağı çərçivəsində aldadan birbaşa təsirdir» (O.T.Yokoyama), «Manipulyasiya «qalib gəlməyə» şərait yaradan mühitin formalaşdırılmasıdır» (U.H.Riker), «Manipulyasiya digərinin zəif nöqtələri üzərində oynamaq və ya yalan vasitəsilə təsir etməklə hərəkətə gətirmək deməkdir» (J.Rudinov), «Manipulyasiya digərinə vasitə, silah, obyekt kimi yanaşmaqdır» (Saqatovski V.N.), «Manipulyasiya ustalıqla idarə və istifadə etmək deməkdir» (Robinson P.U.)².

Müəllif özü sadalanan fikirləri nəzərdən keçirdikdən sonra manipulyasiyaya belə qiymət verir: «Manipulyasiya—elə bir psixoloji təsirdir ki, digər insanın fəaliyyətində, düşüncəsində dəyişiklik etməyə yönəlir, amma bu elə məharətlə həyata keçirilir ki, qarşı tərəf bu təsiri hiss etmir»³.

¹ Яноушек Я. Социально-психологические проблемы диалога в процессе сотрудничества между людьми // Психоллингвистика зарубежом. Москва, «Наука», 1972.

² Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. Москва, 1997, с. 51.

³ Yənə orda, s. 59.

Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, manipulyasiya—kifayət qədər bilik və ustalıq tələb edən yönləndirilmiş təsirdir. Bu zaman düşüncəsi, təfəkkürü idarə olunan insanlara artıq şəxsiyyət deyil, bir əşya kimi münasibət bəslənilir. Müasir mütəffəkiyərdən olan Sergey Kara-Murza manipulyasiyanı «dostun və ya əks tərəfin davranışına edilən təsir deyil, hakimiyyətin idarə etmə texnologiyasının bir hissəsi» kimi dəyərləndirir¹.

Məlumdur ki, insanlar arasında əsas ünsiyyət vasi-təsiz nitqdır. Yuxarıda manipulyasiya haqqında sadalanan bütün fikirlərin özəyində məhz şəxslərarası ünsiyyət, yəni, dolayısı yolla nitq dayanır. Yalnız nitq normal şəxslərarası ünsiyyət forması kimi çıxış edir. İnsanın düşüncəsinə, təfəkkürünə yönələn istənilən təsirin özəyində nitq dayanır. Nitq isə öz növbəsində dilin təzahür forması kimi sözlər vasitəsilə reallaşır. Belə ki, insan şüurunun, təfəkkürünün ən gözəl məhsulu söz, insanın ən ümdə xüsusiyyətlərindən biri isə nitqdır. Bu məqamda A.A.Leontyevin ünsiyyətin ikili xüsusiyyəti haqqında söylədiklərinə nəzər salaq. Müəllif yazır: «Ünsiyyətin iki tipik halı var. Haqqında danışılan əlaqə vasitəsi bəzən insanlar arasındakı qarşılıqlı təsirin, münasibətin xarakterinin dəyişilməsinə (məsələn, əmək fəaliyyəti zamanı insanların ünsiyyəti), bəzən isə bu insanların özlərinin dəyişdirilməsinə (məsələn, mühazirəçinin çıxışı)

¹ Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. Москва, «Алгоритм», 2004, с. 87.

yönəlidir. Birinci halda biz öz məqsədimizə müxtəlif vasitələrlə: yekdil fəaliyyət və ya funksiyaların, vəzifələrin bölgüsü hesabına nail ola bilərik. İkinci halda isə biz şəxsiyyətə müxtəlif yönərdən (məsələn, onun dəyərlərinə, emosional əhatəsinə və s.) təsir edə bilərik və bununla da onu inandıra və ya dinləyici kütləsini ruhlandırmağa nail olarıq. Digər tərəfdən isə biz bu və ya digər davranışı stimullaşdırmağa bilərik»¹. Şübhəsiz ki, müəllif burada məhz nitqin manipulyativ təsirindən danışır. Göründüyü kimi, müəllif hər iki tipik halı xarakterizə edərkən məhz manipulyasiyanı nəzərdə tutur. Bəs manipulyativ təsirin realizə mexanizmi necədir? Bunun özünəməxsus strukturu varmı? Bu sualları cavablandırmaq üçün manipulyasiyanın realizə mexanizmini nağıllardan gətirdiyimiz nümunələr əsasında strateji və taktiki cəhətdən nəzərdən keçirməyi lazım bilirik.

Müasir dilçilikdə «strategiya» və «taktika» anlayışları nitqi fəaliyyətlə sıx ədlaqədə və geniş mənada başa düşülür (Borisova İ.N., Bolışeva N.N., Vereşaqin E.M., Kostomarov V.Q., Koyt M.Q., İym X.Y., Rıtnikova Y.T. və s.). Linqvopraqmatikada da bu anlayışlara yanaşmalar müxtəlifdir. Bu tədqiqatda isə biz «strategiya»nı kommunikativ və ya praktik məqsədə xidmət edən lazımi nəticənin əldə edilməsini nəzərdə tutan və adresant qarşısında dayanan əsas tapşırıq kimi dəyərləndiririk. Bunu nəzərə

¹ Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. Москва, УССР, «КомКнига», 2006, с. 56.

alaraq, «taktika» dedikdə isə bir strateji məqsəd çərçivəsində hər hansı bir tapşırığın yerinə yetirilməsinə yönələn nitqi akt nəzərdə tutulur. Məsələn, nağıllarda bu “taktiki gedişlərə” nağıllarda əsasən şah və vəzir arasında olan dialoqlarında daha çox rast gəlinir: —*Ey şah, deyərlər, hökmdarların acığı tutanda birdən yüzə qədər saymalıdır, bəlkə, birdən yüzə qədər sayanda acığın yatdı. Şah, əgər öz qardaşın oğlunu assan, bütüin dünya sənə gülər, el içində biabır olarsan. Bütüin padşahlar səndən üz döndərər* (“Nəsir və Nəsdərinin nağılı”).

Bu nümunədə ağıllı vəzir psixoloji olaraq şaha təsir etməklə onu verdiyi qərardan imtina etməsinə müvəffəq olur. Buna nail olmaqda, əlbəttə ki, vəzir qarşı tərəfin “zəif nötlər”indən bacarıqla istifadə edir. “*Birdən yüzə qədər saymaq*” isə psixologiyada uğurla tətbiq edilən sakitləşdirici və fikri yayındıran prosedurlardan biridir. Bu üsulun nağılda əksini tapması maraqlı bir fakt kimi qeyd oluna bilər.

Ümumiyyətlə, nitqdə strateji məqsədə nail olmaq üçün bir sıra məsələlər öz həllini tapmalıdır, yəni bir neçə taktiki aktlar yerinə yetirilməlidir.

Strateji məqsədə nail olmaq istəyi adresantı məcbur edir ki, «o, nəinki onun mənfəətini güdən fakları təqdim etsin, eyni zamanda onları lazımı tərəfdən işıqlandırsın, yəni dil vahidlərinin bir sıra xüsusiyyətlərindən düzgün

istifadə edərək, nitqini lazımi şəkildə qursun»¹. Beləliklə, strategiya nitqin predmetinə müəyyən baxış bucağı formalaşdırır, düşünülmüş şəkildə informasiyanın həcmi və dil vasitələrinin seçimini məhdudlaşdırır. Bütün bunlar maksimal nəticə əldə etməyə xidmət edir. «Bu məqamda manipulyativ məqsədə xidmət edən təlqinetmə insan psixikasına elə bir təsir prosesi kimi çıxış edir ki, diktə olunana qarşı tənqidi və şüurlu münasibəti zəiflədir, müəyyən edilmiş aktların sərbəst qiymətləndirilməsinə imkan vermir»². Bu fikri biz nümunələr əsasında izah etsək, deyilənlərin bir daha təsdiqini tapmış olarıq. Məsələn: *«А кто велел тебе за мною хвостом бегать? Я пошел в свою голову, так мой и ответ; коли мужик мне отомнет бока, так я ни на кого плакатся ни стану, ни на хозяина, зачем дома не кормит, ни на пастуха, зачем-де не приглядел за мною, а уж буду молчать и терпеть. А тебя зачем нелегкая понесла за мною? Я тебя не звал.*

И козел, хоть и плут, вор, а прав в этом деле. Смотри всяк своими глазами, раскидывай своим умом да и ступай туда, где лучше. И у нас то же бывает» (“Два козлика”).

“İki çəpiş” adlanan rus xalq nağılından gətirdiyimiz bu nümunədə isə bir tərəfin digər tərəfə sözlərlə deyil, öz

¹ Одинцов В.В. Композиционные типы речи // Кожин А.Н. и др. Косип Функциональные типы русской речи. Москва, 1982, с. 160.

² Горбатюк В.С. Методы манипуляции в рекламе. (курсовая работа), Владивосток, 2008, с. 15.

davranışı ilə təsiri müşahidə edilir. Manipulyator (yəni danışan) burada öz uğurlu təsirindən bəhs edərək qarşı tərəfi öz şüur və düşüncəsindən istifadə etməməkdə günahlandırır.

Əslində nitqi strategiyada taktiki gedişlər dedikdə, buraya yalnız sözlərlə qurulmuş və dərin təsirə malik “ağıllı sözlər” aid edilmir, bu sərəya həm də manipulyasiya subyektinin davranışlar sistemi daxildir. “İnsan, situasiya və eksperiment faktorları psixologiyada ön plana çıxır və nitq fəaliyyətinə də bu prizmadan baxılır”¹. Bu fikri bir daha təsdiqləməklə demək olar ki, davranışla nitq birbirini tamamlayanda manipulyativ təsirin gücü daha da yüksək olur:

—*Əhsən sənə, doğrudan da, qüvvətli pəhləvansan.
Könlümə pəhləvan əti düşüb.*

İskəndər dedi:

—*Məgər mən toyuğam, nəyəm ki, məni yeyəsən?*

Təpəgöz dedi:

—*Mənim əlimdə toyuqdan da balacasan.*

Təpəgözün sözü İskəndərə toxundu (“Təpəgöz”).

Bu nümunədə isə manipulyator tamam fərqli bir mövqedə dayanaraq, həmsöhbətinin qüruruna toxunacaq kəlmələrdən istifadə edir və onu “*toyuqdan da balacasan*” ifadəsi ilə arzu olunan hərəkətə təhrik etməyə müvəffəq olur.

¹ Məmmədov E., Həsənova A. “Nitq mədəniyyəti”, B., Qanun, 2007, s. 18.

The giant, about midnight, entered the apartment, and with his bludgeon struck a many blows on the bed, in the very place where Jack had laid the log; and then he went back to his own room, thinking he had broken all Jack's bones.

The giant started when he saw him, and began to stammer out: "Oh dear me; is it you? Pray how did you sleep last night? Did you hear or see anything in the dead of the night?"

"Nothing worth speaking of," said Jack carelessly: "a rat, I believe, gave me three or four slaps whith its tail, and disturbed me a little, but I soon went to sleep again."

The giant wondered more and more at this. (The history of Jack the giant killer).

Bu nümunədə isə manipulyasiya subyekti düşünülmüş səkində manipulyasiya obyektini çaşqın vəziyyətə salır. Belə ki, çox ağır zərbələr endirdiyini düşünən (*The giant, about midnight, entered the apartment, and with his bludgeon struck a many blows on the bed*) ikinci tərəf (nəhəng (giant)) bu zərbələrin siçovul quyruğunun endirdiyi xəfif zərbəyə bənzədilməsi ilə (*"Nothing worth speaking of," said Jack carelessly: "a rat, I believe, gave me three or four slaps whith its tail, and disturbed me a little, but I soon went to sleep again."*) anlaşılmazlıqla qarşı-qarşıya dayanır.

Bundan əlavə, nitq zamanı manipulyasiya «adresatın iradəsinə, emosiyalarına, intellektinə təsir etmək məqsədi ilə həyat həqiqətlərinin təhrif olunması və onların bu və ya digər tərəfdən işıqlandırılaraq təqdim edilməsini»¹ şərtləndirir (Yuxarıdakı nümunədə olduğu kimi). Belə ki, strategiya şəraiti lazımi nəticəni əldə etmək məqsədi ilə mövcud üsul və vasitələrlə modelləşdirmək bacarığıdır. Arzuolunan nəticə əldə edilibsə, deməli, qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün seçilmiş strategiya düzgün və effektivdir. Beləliklə, baş verənlərin ardıcılığı bu şəkildədir:

Məqsəd > Strategiya > Taktika > Arzuolunan nəticə.

Bizim tədqiqatda adresant—manipulyator qarşısında əsas hədəf arzuolunan nəticədir: yəni, məlumatı ötürməklə bunun müqabilində “gəlir” əldə etmək. Bu məsələnin həllinə isə nitqdə məqsədyönlü şəkildə konkret strategiya yönəldilir. Bəs bu, nədən ibarətdir?

Dinləyici, bəzən, ona ünvanlanan məlumatın əsas məqsədini yaxşı başa düşür və dərk edir ki, söylənənlər onu hər hansı bir işə təhrik etmək üçündür. Bu hal onda qarşı tərəfə qarşı ikrah hissi doğura bilər. Məsələn:

—*Ey böyük şah, Nəsir öz qardaşın oğludur, pisliyi də sənədir, yaxşılığı da. Nə olsun ki, kasıbdır. Gözəlgöyçək oğlandır. Onu qanadının altına al, qızını ona ver, iki könülü tik.*

¹ Борисова И.Н. Категория цели и аспекты текстового анализа // Жанры речи: Сб. науч.ст., Саратов, 1999, с. 86.

Padşah qəzəblənib dedi:

—*Vəzir bir də elə sözü ağzına alsan, and olsun cıqqama, boğazını cücə boğazı kimi üzəcəyəm. Nəsir mənim qardaşım oğlu deyil* (“Nəsir və Nəsrədin nağılı”).

Təbiidir ki, məlumat verilərkən ətrafda olan şərait nəzərə alınmalı və ya digər eyni məlumatı ötürərkən daha münasib vasitə və sözlərdən istifadə edilməlidir. Çünki “situasiya həm nitqdən, həm dildən, həm də insan faktorundan yaranır”¹. Məsələn, adi həyatda biz bunu kifayət qədər müşahidə edə bilərik. Belə ki, biri vəfat etdikdə bu məlumatı ətrafdakılara “dünyadan köçdü”, “ömrünü sizə bağışladı”, “rəhmətə getdi” şəklində çatdırırıq. Yəni, nitqimizdə effemizmlərdən istifadə etməyə daha çox can atırıq. Bu nöqteyi-nəzərdən manipulyator elə bir strateji mövqe seçməlidir ki, bu, heç nəyə baxmayaraq, adresatda maraq oyatsın. Eyni zamanda nitqdə istifadə olunan sözlər dəbdəbəli olmaqla bərabər sadə və aydın (anlaşıqlı) olmalıdır. Belə ki, «konkret və mənə tutumuna görə asan və yüngül olan sözlərdən istifadə etdikdə təlqinetmə daha effektiv olur. Abstrakt məfhumlar isə bu təsiri kəskin şəkildə zəiflədir»².

Amma unutmaq olmaz ki, «istənilən nitqi strategiyanın son hədəfi adresatın dünyagörüşünün

¹ Məmmədov E., Həsənova A. “Nitq mədəniyyəti”, B., Qanun, 2007, s. 13.

² Горбатюк В.С. Методы манипуляции в рекламе. (курсовая работа), Владивосток, 2008, с. 16.

dəyişdirilməsinə yönəlib»¹ və «strateji çərçivədə müəyyən psixoloji parametrlər seçilir, dil vahidəlrinin müəyyən dəyişikliklərə uğraması və onların əldə ediləcək nəticəyə nə kimi mənfəət gətirəcəyi əvvəlcədən düşünülür»². Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz dialoqun sonrakı inkişaf xəttinə və bu söhbətin nəticəsinə diqqət yetirək:

—*Ey böyük şah, Nəsir öz qardaşın oğludur, pisliyi də sənədir, yaxşılığı da. Nə olsun ki, kasıbdır. Gözəlgöyçək oğlandır. Onu qanadının altına al, qızını ona ver, iki könülü tik.*

Padşah qəzəblənib dedi:

—*Vəzir bir də elə sözü ağzına alsan, and olsun cıqqama, boğazını cücə boğazı kimi üzəcəyəm. Nəsir mənim qardaşım oğlu deyil.*

...Vəkil dedi:

—*Padşah, qızını zor-güc, tez bir başqasına ərə ver. Bir qədər ağladıqdan sonra sakit olacaq.*

Padşah onun sözünü bəyəndi (“Nəsir və Nəsdərənin nağılı”).

və ya digər azərbaycan xalq nağılından olan bir situasiyaya nəzər salaq:

¹ Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. Омск, 1999, с. 109.

² Койт М.Г., Ийм Х.Я. Понятие коммуникативной стратегии в модели общения // Уч. зап. Тарт. Ун-та. Вып. 793. Психологические проблемы познания действительности. Тарту, 1988, с. 101.

— *Bu qızın başını elə kəsərsiniz ki, qətrə qanı da yerə düşməsin.*

Qız gülüb dedi:

— *Sən lap dilənçi və əclaf adammışsan.*

Padşah dedi:

— *Sən mənim dilənçi və əclaf adam olduğumu haradan bilirsən?*

Qız dedi:

— *Ondan bilirəm ki, padşah da qapıları pusarmı? Bəlkə, birinin xəlvət sözü var, ya da əri ilə zarafatlaşır. Bunu ancaq əclaf adamlar edərlər.*

Padşah bərk qəzəblənib cəlladlara dedi:

— *Tez bunun başını bədənindən ayırın, dilini kəsin!*

Qız dedi:

— *Lap namussuz adamsan!*

Padşah dedi:

— *Mənim namussuzluğumu nədən bildin?*

— *Ondan bildim ki, bir qız xaylağının boynunu vurdurursan. Onsuz da mən bir can borcluyam. Amma sənin boynunda həmişə namussuzluq qalacaq.*

Vəzir Allahverdixan ikiqat olub dedi:

— *Qibleyi-aləm camaat hamısı bu qız deyən sözü deyəcək. Gəl bu qızın boynunu vurdurma, günahından keç.*

Padşah qəzəblənib dedi:

— *Sənin sözünlə bu çəpəli cəzasız buraxım?! Lap çaşmışan ha!*

— *Şah sağ olsun, sürgün elə, qoy bu şəhərdən getsin. Qız xaylağı hara gedəcək, ölüb qurd-quşa yem olacaq.*

Padşah vəzirin bu sözünə razı oldu. Qızı öldürməyib sürgün elədi. (“Şah Abbas və üç bacı”).

Hər iki nümunədə neqativ mövqedə dayanan adresantın mövqeyi pozitivə qədər inkişaf etdirilir. İlk nümunədə iki şəxs arasındakı dialoqda cərəyan edən hadisələr ikinci nümunədən fərqli olsa da, hər ikisi uğurlu manipulyasiya nöqtəyi-nəzərindən oxşardır.

İkinci nümunədə birinci tərəf (qız) qarşı tərəfin əxlaqi dəyərlər zəminindən manipulyativ təsirə məruz qoyur və hər deyilən cümlədən sonra ikinci tərəfin (şahın) qərarında müəyyən dəyişiklik və ya əlavələr öz əksini tapır. Belə ki, ilk dəqiqələrdə yalnız “boynun vurulması” ilə kifayətlənən şah

— *Sən lap dilənçi və əclaf adammışsan.*

Padşah dedi:

— *Sən mənim dilənçi və əclaf adam olduğumu haradan bilirsən?*

Qız dedi:

— *Ondan bilirəm ki, padşah da qapıları pusarmı? Bəlkə, birinin xəlvət sözü var, ya da əri ilə zarafatlaşır. Bunu ancaq əclaf adamlar edərlər.*

bu situasiyadan sonra əmrinə daha bir əmr əlavə edir: *Tez bunun başını bədənindən ayırın, **dilini kəsin!***

Bu qədər kin və qətiyyətlə verilmiş bir əmr üçüncü tərəfin (vəzirin) müdaxiləsi ilə dəyişdirilir.

— *Qibleyi-aləm camaat hamısı bu qız deyən sözü deyəcək. Gəl bu qızın boynunu vurdurma, günahından keç.*

Padşah qəzəblənib dedi:

— *Sənin sözünlə bu çəpəli cəzasız buraxım?! Lap çaşmısan ha!*

— *Şah sağ olsun, sürgün elə, qoy bu şəhərdən getsin. Qız xaylağı hara gedəcək, ölüb qurd-quşa yem olacaq.*

Padşah vəzirin bu sözünə razı oldu. Qızı öldürməyib sürgün elədi.

Yenə də “sürgün” və “ölüm” sözlərinin assosiativ uyğunluğuna müraciət edilmiş olur.

Bu kimi mətnlərin manipulyativ xüsusiyyətlərindən danışıarkən, qeyd etməliyik ki, burada dinləyicinin təqdim olunan qərar, əmr, xahiş və s. məzmunlu məlumata münasibəti neytraldan və ya neqativdən pozitivə qədər inkişaf etdirilməli və bu mətnlər hesabına adresatda təklif olunana qarşı müsbət fikir yaradılmalıdır. Biz buna yuxarıdakı dioloji nitqdə aydın şəkildə müşahidə edə bilərik. Belə ki, vəzirin mövqeyini bəyənməyən şah, onun daxili istəklərini dilə gətirən vəkilin təklifi ilə çox asanlıqla razılaşmış olur. Manipulyasiyanın bir özəlliyi də ondan ibarətdir ki, dinləyən artıq psixoloji olaraq təqdim ediləni qəbul etmək iqtidarında olsun (qeyri-süuri buna

hazır olsun). Həm də unutmaq olmaz ki, “nitq emosional boya kəsb etdikdən sonra dinləyicini daha çox maraqlandırır”¹. Bu məqamda daha bir nümunəyə nəzər yetirək:

—*Ey böyük şah, öz oğlunu günahsız öldürtsən, bütün padşahlar içərisində rüsvay olarsan! Şah, lütf elə, onu öldürmə, həmişəlik zindanda saxla ki, bütün qorxu da aradan qalxsın. Onsuz da o, zindanda çox yaşamaz, ölüb gedər!* (“Reyhan xanımın nağlı”).

Əslində bir övlad qatili olmaq heç bir valideynin əsl, gerçək istəyi ola bilməz. Sadəcə hakim mövqə tutan insanlar psixoloji olaraq dediklərini təkzib etmək və ya sözlərini geri götürməyə çox da cürət etmir, bunu cahillik, nadanlıq kimi dəyərləndirilər. Bu kimi təkliflər onlara kənardan ediləndə özlərini yüngülləşmiş hiss edər və qarşı tərəf sanki onun könlündən keçənləri dilə gətirmiş olar. Belə bir şəraitdə manipulyatorun təsiri və bu təsirin uğurlu nəticəsi təmin edilmiş olur.

Beləliklə, manipulyativ məqsədə xidmət edən məlumatın strateji mövqeyi ona xidmət edir ki, adresatda birmənalı olaraq, ötürülən məlumata qarşı tənqidi münasibət yaranmasın və müsbət keyfiyyətləri qabartmaqla, digər cəhətlər kölgədə qalsın. Burada strategiya «danışanın həmsöhbətin «düşüncəsinin dəyişdirilməsinə» yönəldilmiş və kompleks halda planlaşdırılmış nitqi təsir» kimi

¹ Məmmədov E., Həsənova A. “Nitq mədəniyyəti”, B., Qanun, 2007, s. 36.

təzahür edir¹. Beləliklə, biz bu baxımdan ümumi məqsədi iki hissəyə ayırmış oluruq: ilkin məqsəd və strateji məqsəd.

Bir halda ki, taktika vahid strateji məqsəd çərçivəsində hər hansı bir tapşırığı yerinə yetirməyə xidmət edir, eyni zamanda, manipulyativ strategiyaya xidmət etməsi taktikanın özünün də manipulyativ xarakterindən xəbər verir. Taktika «verbal və qeyri-verbal vasitələrlə ifadə oluna bilən vahid mənanın əlamətlərinə görə müəyyən mərhələlərə ayrılır»². Deməli, taktikanın özü belə, E.M.Vereşaqinin dili ilə desək, «sabit mənada» semantik struktura malikdir. Bu, «ümumi strategiyaya xidmət edən konkret nitqi gediş»lərdən³ ibarətdir. Nitqi gedişlər dedikdə, formal olaraq qurulmuş və ifadə olunmuş üsul və vasitələr nəzərdə tutulur. Bunlar arasında aparıcı mövqedə açar sözlər dayanır. Açar sözlərin geniş işləkliyi yeni söz birləşmələrinin yaranmasına və sözlərin yeni kontekstual məna kəsb etməsinə səbəb olur, nəticədə sözün əvvəlki mənasının “yerindən oynaması” baş verir. Bu fenomen publisistikada “klişe”nin (yeni mənalı ifadələrin) yaranması prosesi kimi tanınır. Bu halda köhnə mənanın yenisi ilə əvəzlənməsinə ayrı-ayrı sözlərlə bərabər söz

¹ Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. Омск, 1999, с. 102.

² Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. В поисках новых путей развития лингвострановедения: концепция речеповеденческих тактик. Москва, 1999, с. 13-14.

³ Феофанов О.А. агрессия лжи. Москва, 1987, с. 72.

birdəşmələri də məruz qalır. Bu haqda KİV vasitələrinin dilindən bəhs edən tədqiqat əsərlərində “şüar”, “qanadlı sözlər”, “dəbdə olan sözlər” başlıqları adı altında geniş şərhlər verilir.

Mənanın silinməsinin psixolinqivistik mexanizmi verbal kommunikativ vasitələrə həsr olunan araşdırmalarda daha geniş şəkildə izah olunur.

Öz-özlüyündə taktika qeyri-verbal xarakterlidir, lakin bununla belə, o, səthi səviyyədə (məndə) verbalizə olunur. Taktika—ifadə tərzində nümayiş etdirilən məzmunun planıdır, yəni, taktika dil sisteminin çox geniş imkanları ilə əlaqədə müəyyən fəndlər hesabına formalaşır. Bu fəndlər vahid taktik amalın ifadəsində verbal və qeyri-verbal vasitələrin iştirakını şərtləndirir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bir halda ki, taktika manipulyativ xarakterlidir, deməli, bu fəndlər də birbaşa manipulyasiyaya xidmət edir. Bu fəndlərin həyata keçirilməsi üçün isə bir sıra taktika və üsullardan istifadə olunur.

Taktika və üsul arasında əlaqə asimmetrik xarakterlidir: Bir tərəfdən eyni bir üsul müxtəlif taktikalara xidmət edə bilər, yəni, eyni bir struktura malik vahid müxtəlif məqamlarda müxtəlif mənalar ifadə edə bilər, digər bir tərəfdən isə bir manipulyativ taktika müxtəlif üsullarla verbalizə oluna bilər.

NİTQDƏ MANİPULYATİV AKTLARIN VARIASİYALARI

Məlumdur ki, bir çox humanitar elmlər kimi dilçilik elminin də müasir inkişaf mərhələsi insan faktorunun ətraf aləmlə münasibətinə köklənməkdədir. Bu baxımdan ön planda müəyyən solumun nümayəndəsi kimi insanların nitqi mübadilə — ünsiyyət problemi dayanır. Bununla əlaqədar bu gün bir çox tədqiqatçıların diqqəti insanlar arasında ünsiyyətin əsasını təşkil edən dil hansı mövqedə dayanır? və bu prosesdə necə fəaliyyət göstərir? kimi suallara yönəlib.

Dilin ünsiyyət zamanı necə işləməsi və ya fəaliyyəti haqqında suallar nitqi təsirin araşdırılması ilə sıx bağlıdır. Nitqi təsirin tədqiqi danışan, dinləyən və onların əlaqədə olduğu müəyyən kommunikativ şəraitin xarakteri ilə sıx bağlıdır. Son illər şəxslərarası nitqi təsir kimi dildə manipulyasiya məsələsi daha çox diqqəti çəkir.

Dildə manipulyasiyanın bəzi aspektləri insanların idarə edilməsində istifadə olunan üsullardan biri kimi elmi ədəbiyyatlarda öz əksini tapmışdır. Belə ki, manipulyativ təsir şəxslərarası ünsiyyət (M.R.Bityanova, A.B.Dobroviç, Q.A.Kovalyov, B.N.Kunitsina, D.Mayers və b.) və kütləvi kommunikasiya (S.Q.Kara-Murza, Q.Q.Poçeptsov, A.N.Rubakin, Q.Şiller) çərçivəsində geniş müzakirə obyektinə çevrilib. T.M.Nikolayev, T.V.Bulıqina və A.D.Şmelyovun əsərlərində psixoloji

təsir göstərmək məqsədi ilə «linqvodemaqoqluğun» vasitə və üsulları göstərilir. A.N.Baranov, E.L.Dosenko, N.V.Qlaqoley, N.A.Kupina, S.A.Meqentesov, İ.Məhəmməd, L.L.Fedorova, M.Y.Fedosyuk, S.Xasn, L.Y.Veretyonkina və s. müəlliflər nitqi manipulyasiyanı insana təsir vasitəsi kimi tədqiqata cəlb ediblər.

Mədəni əlaqələrin dinamik inkişafı və mübadiləsi nitqi manipulyasiyalarda invariativ və variativ komponentlərin tədqiqata cəlb edilməsi zərurətini yaradır. Bununla əlaqədar olaraq, psixolinqvistikanın qarşısında danışanın (manipulyator) dinləyənin təsir etmək məqsədi ilə istifadə etdiyi dil vasitələrinin tədqiqi məsələsi dayanır. Eyni zamanda nitqi manipulyasiyada variativ və invariativ komponentlər lazımi səviyyədə qiymətləndirilməyib. Biz bu məqsədlə artıq həyata keçmiş və gələcəkdə baş verə biləcək eyni tipli hadisələr üçün nümunə olan nağıllar əsasında manipulyasiyanın nitqi ifadəsini tədqiqata cəlb etməyi lazım bildik.

Bu baxımdan qarşımızda aşağıdakı məsələlər dayanır:

- dil, nitq, kommunikasiya və şüur səviyyəsində nağıl qəhrəmanlarının nitqi manipulyasiyasının spesifik cəhətlərini analiz etmək;
- nağıl qəhrəmanlarının nitqi manipulyasiyası zamanı dil vahidlərinin xüsusiyyətlərini dəqiqləşdirmək;

— nağıl qəhrəmanlarının nitqi manipulyasiyalarının fonetik, leksik və morfoloji cəhətdən xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

— dil vahidlərinin manipulyativ variativliyini müəyyən etmək.

İnvariantlik dedikdə, biz bu və ya digər bir sistemin və ya sistem üçün əhəmiyyətli olan əlaqələrin müəyyən dəyişiklikləri zamanı dəyişməz, sabit qalan xüsusiyyətini nəzərdə tuturuq. Variativlik dedikdə isə bu və ya digər strukturların dəyişkənliyi, qeyri-sabitliyi nəzərdə tutulur.

Manipulyativ linqvistik vasitələr arasında səs təkrarları, qafiyələr və s. invariant xüsusiyyəti ilə seçilir. Səsli təkrarların fəaliyyəti isə variativliyi seçilir. Manipulyasiya məqsədi ilə fonetik səviyyədə parlaq, əlvan səsli obraz adresata təsir və manipulyativ aktın həyata keçirilməsinə xidmət etmiş olur. Baxmayaraq ki, tədqiqat zamanı kifayət qədər material nəzərdən keçirmişik, amma manipulyasiyanın fonetik səviyyədə bu kimi təzahürünə çox az təsadüf etdik:

«Ах ты, толстопятый медведь, и ты косой заяц. Как была я вдовой, бывало, ни один из вас не проходил мимо моей норы, а как вышла замуж, то каждый день шляется: ишь какие дорого проторили! Смотрите как бы вас Котай Иванович по шее не проводил.»

*Вот, идучи дорогой медведь и сказал зайцу:
«Что, брат, у нее за муж такой — Котай Иванович?
Ужли больше меня?»*

*А заяц: «Уж ли прытче меня? Пойдем-ка
завтра, посмотрим на него» («Кот и лиса»).*

“Pişik və tülkü” nağılından verilmiş parçada tünd hərflərlə verilmiş [ш] və [p] səsləri nağıl qəhrəmanlarının nitqini daha effektiv səsənməsini təmin edir. Manipulyator tülkünün nitqində işlədilən bu səslər manipulyasiya subyektləri olan ayı və dovşanın da nitqində eyni tezlikdə özünə yer alır.

“The brazen bogues” (Bürünc ayaqqabılar) adlı şotland xalq nağılında da alliterasiyanın aşağıdakı nümunəsinə rast gəlirik:

*“Is that the very biggest you can make yourself?”
said Macdonald, not to be taken be off his guard.*

*“Yes,” said the giant, “it is, and bigger than you
what you’ve been accustomed to.”*

At this Gille Macdonald burst out laughing.

*“You’ll excuse me,” said he, “but you’ll be like a
baby beside him, if that’s all you can do.”*

*At this the giant, in a great state of trepidation,
again strode to the fireplace, and kicked the blazing logs
about from one side of the hearth to the other in a most
vicious manner, just to hide the fright he was now in.*

*“I think you had better be off at once,” said he. “I
wish I had never seen your ugly face”.*

Nağılın baş qəhrəmanı olan Jillin nitqindəki “*You’ll excuse me,*” said he, “*but you’ll be like a baby beside him, if that’s all you can do.*” cümləsi [b] səsinin təkrarı ilə formalaşan alliterasiya ilə müşayiət olunur. Rus nağılından misal gətirdiyimiz nitq parçasında olduğu kimi burada da oxşar alliterasiya nəhəngin replikasında (manipulyasiya obyektinin nitqində) əks olunur: “*I think you had better be off at once,*”

Təbii ki, fonetik səviyyədə manipulyasiyanın ətraflı tədqiqi daha geniş bir tədqiqatın mözusuudur. Burada isə biz sadəcə manipulyativ təsirin struktur baxımından bu hadisənin fonetik səviyyədə az da olsa, işıqlandırılmasını lazım bildik.

Morfoloji səviyyədə isə morfoloji formaların sinonimliyi və fel formalarının işlənməsi invariativ xüsusiyyətə malikdir.

Morfoloji formaların sinonimliyinə bu və ya digər bir ifadənin manipulyativ xarakter kəsb etməsi məqsədi ilə işlədilməsi sübut edir ki, bu fikri ifadənin daha sadə şəkildə əks etdirilməsinə xidmət edir və bu da təsadüfi deyil. Sadə danışmaq manipulyatoru onun təsirinə məruz qələn subyektlə «yaxınlaşdırmış» olur. Məsələn:

— Душенка, Тринушка!— говорил он, — **ты** такая хорошенькая, чистенькая, добренькая...
Пожалуйста, оставь **мою** Чернушку! Вот посмотри, **что я тебе подарю, если ты будешь добра!**

Алеша вынул из кармана империял, составляющий все его имя, который берег он пуце глаза своего, потому что это был подарок его бабушки... Таким образом Чернушка спасена была от жестокой и неминуемой смерти (Черная курица)

və ya

— *Qibleyi-aləm nə etmək istəyirsən, bir balaca düşün, gələcəyi fikirləş. Bütün dünya binnət olandan bəri heç bir padşah öz qızının boynunu vurdurmamışdır. Şah, mən qoca vəzirin sözünə bu dəfə də qulaq as. Qızın günahından keç. Padşah oğlanlarına ki getmir, bir rəiyyətə ver, qoy başından rədd olub getsin. Elə bil heç qızın yox imiş.*

Padşah əlini alına verib dərin sükuta getdi. Vəzirin sözləri onun ağına batdı. Başını yuxarı qaldırıb əmrini geri götürdü (“Nəsir və Nəsdərənin nağılı”).

Manipulyativ təsirə malik morfoloji sinonimlər qismində, əsasən, dildə işlək olan feillər və əvəzlilər çıxış edir. Azərbaycan dilində bu qismə *olmaq, etmək, istəmək* kimi feillər, *heç* hissəciyi ilə formalaşan əvəzlilər və bütün şəxs əvəzlilərini aid etmək olar.

İngilis dilinə gəldikdə isə, bu qismə köməkçi funksiyası yerinə yetirən *could, would, have* feilləri və *to be, to do* kimi müxtəlif semantik mənalar yaratmaq qabiliyyətinə malik olan köməkçi feilləri aid etmək olar. Nümunə olaraq “The tale of the shifty Lad, the widow’s

son” (Dul qadının oğlu hiyləgər Lad haqqında nağıl) nağılından bir parçaya nəzər yetirək:

The shifty Lad took the cord off his neck, and he said to the Black Rogue, “Thou thyself hast not ever tried anything that is so funny as hanging. If thou wouldst try once, thou wouldst have no more fear for hanging. I was shaking my legs for delight, and thou wouldst shake thy legs for delight too if thou wert aloft.”

Said the Black Rogue, “I’ll try it too, so that I may know what it is like.”

Qurbanından fərqli olaraq, hiyləgər (the Shifty Lad) bu formalardan istifadə edir: *thou (you), thy (your), thyself (yourself), hast (has), wouldst (would), wert (were)*. Halbuki, bu formalar müasir ingilis dili üçün artıq köhnəlmiş hesab olunur. Bununla belə, nağıldakı manipulyasiya obyektı — Black Rogue (Qara Oğru) — öz nitqində adi formalar olan *would, were* şəkillərindən istifadə edir. Bu hal bizə onu deməyə əsas verir ki, manipulyasiya subyektı olan baş qəhrəman bilərəkdən arxaik formalara (*thou (you), thy (your), thyself (yourself), hast (has), wouldst (would), wert (were)*) müraciət edir. Bununla o, öz nitqində bu arxaik formaları intensiv olaraq təkrarlamaqla qarşı tərəfdə belə bir illüziya formalaşdırır ki, o, nəinki nitqində, eyni zamanda həyatda da qədim adət-ənənəyə sadıq bir insandır (*a good old friend of mine, a good old fairy tale* və s.).

Morfoloji vahidlərin sinonimliyi rus nağllarında da geniş müşahidə edilir. Rus dilində bu, əsasən isimlərin sonuna müəyyən şəkilçilərin artırılması ilə təmin edilir. Məhz şəkilçilərin hesabına qazanılmış semantik çalarlar qarşı tərəfin manipulyativ təsirə məruz qalmasını şərtləndirir. Nağıl qəhrəmanlarının tədqiqata cəlb edilmiş manipulyativ nitq aktları zamanı manipulyasiya subyektinin həmsöhbətini psixoloji olaraq müəyyən istiqamətə yönəltməyə çalışır: dil vahidləri vasitəsilə istənilən məlumata gizli implisit çalar da əlavə edilir. Adresat eşitdiklərindən “sərbəst olaraq” müəyyən qərarlar qəbul edir. Onun verdiyi hər bir qərar isə əslində manipulyasiya subyektinin əsas istəyi və nail olduğu manipulyativ nəticədir. Bir fakt daha maraqlıdır ki, manipulyasiya subyektinin qarşı tərəfə müraciət edərkən, ona əmr verdiyi kimi, xəfif şəkildə, üstüörtülü müraciət də edə bilər, amma nəticə eynidir. Yəni hər iki halda biz, uğurla həyata keçirilmiş manipulyativ təsirdən bəhs edə bilərik.

Dilin leksik səviyyəsində manipulyativ vahidlər hər üç dildə invariantdır: müsbət çalarlı sözlər pozitiv, mənfi çalarlı sözlər isə neqativ təsir formalaşdırır. Adresantı razı salmaq və onu idarə altına almaq üçün istifadə olunan müsbət çalarlı leksikaya aşağıdakıları aid edə bilərik:

rus dilində: *диво, чудо, водица, молодец, прекрасная (царевна), диковинный, петушок, головушка, душечка, рыбка;*

ingilis dilində: *fine, a little closer, kind (sir), my (lord, good mother), great, sweet;*

azərbaycan dilində: *əlahəzrət, gözüm nuru, canım, oğlum, şahənşah, igid, gözəllər-gözəli* və s.

Feil formaları arasında morfoloji sinonimlik baxımından daha çox keçmiş zaman formalı feillər üstünlük təşkil edir: *слыхивал, слышал, слышал, видывал, видел, сказывать, рассказывать; görünməyib, olmayıb, demişlər* və s. Bu formalar diqqətin yönəldilməsi lazım olan hərəkətin daimiliyini, tamlığını, yaşanmış təcrübəyə əsaslandığını bildirməklə ona təhrik etməni daha da gücləndirir:

— *Qibleyi-ələm nə etmək istəyirsən, bir balaca düşün, gələcəyi fikirləş. Bütün dünya binnət olandan bəri heç bir padşah öz qızının **boynunu vurdurmamışdır**. Şah, mən qoca vəzirin sözünə bu dəfə də qulaq as. Qızın günahından keç. Padşah oğlanlarına ki getmir, bir rəiyyətə ver, qoy başından rədd olub getsin. Elə bil heç qızın **yox imiş**.*

Padşah əlini alınə verib dərin sükuta getdi. Vəzirin sözləri onun ağına batdı. Başını yuxarı qaldırıb əmrini geri götürdü (“Nəsir və Nəsdərənin nağılı”);

*Мы от него не **видали** ни худого, ни хорошего; одно дурно — больно хвастлив уродился. Уж не раз от него **слыхивали**, что в таком-то королевстве, за тридевять земель, выстроен большой мраморный дворец... («Волшебный конь»).*

Ümumiyyətlə, danışan nitqində milli-mənəvi dəyərlərin dildə ifadəsini nə dərəcədə mühafizə etmiş olursa, onun nitqinin manipulyativliyi də bir o qədər güclü olur. Çünki milli-mənəvi, tarixi dəyərlərin, adət-ənənənin mühafizəsi həmişə müsbət təsir bağışlayır. Təsadüfi deyil ki, tarix boyu bir çox ağıllı, tədbirli sərkərdələr, hökmdarlar idarə etmək istədikləri xalqları öz əsarəti altında saxlamaq üçün ilk əvvəl onun adət-ənənəsini, folklorunu və dilini mənimsəməyi üstün tutmuşlar.

Dildə feil formalarının işlənmə məqamlarının linqvistik analizi göstərir ki, variativ/invariantiv inandırma vasitələrindən istifadə zamanı manipulyativ aktın iştirakçılarının—personajların nitqində adi danışmaq üçün xarakterik olan felin xəbər forması dominantlıq təşkil edir.

Manipulyativ təsirə məruz qalan obyektin manipulyasiyanın subyekti ilə müqayisədə felin əmr formasından daha çox istifadə etməsi də invariantlıqdır. Məlumdur ki, manipulyativ təsirin əsas xüsusiyyətlərindən biri hər hansı bir qərarın müstəqil verilə bilməsi illüziyasının yaradılmasıdır. Amma verilən qərar əslində adresatın deyil, manipulyatorun xeyrinə olur. Nağil personajlarının təmsalında tədqiq etdiyimiz manipulyasiya aktları zamanı manipulyator psixoloji olaraq həmsöhbətini artıq müəyyən edilmiş istiqamətə kökləyir: dil vasitələri hesabına ifadələrdə implisit mənə, gizli məqsəd

güdüdür və əlbəttə ki, baş verilməsi arzulanan hərəkətə həvəs oyadılır. Adresat eşitdiyini qəbul edərək, «müstəqil olaraq» ona ötürülən informasiyanı analiz edir və müəyyən qərar verir. Maraqlıdır ki, manipulyasiyanın obyektini manipulyatorun ondan gözlədiyi, «tələb etdiyi» hərəkəti elə tələb olunan şəkildə də həyata keçirir. Bu zaman manipulyasiyaya məruz qalan, hətta, ondan kömək istəyir, və ya öz köməyini ona təklif edir, ona məqsədinə nail olmaq üçün yol göstərir və s. Məsələn:

Бежала лиса, на ворон зазевалась и попала в колодец. Воды в колодеце было немного: утонуть нельзя, да и выскочить тоже. Сидит лиса горюет. Идет козел, умная голова;.. заглянул в колодец, увидел там лису и спрашивает:

— *Что ты там, лисонька поделяваешь?*

— *Отдыхаю голубчик, — отвечает лиса. — Там наверху жарко, так я сюда забралась. Уж как здесь прохладно да хорошо! Водицы холоденькой — сколь хочешь.*

А козлу давно пить хочется.

— *Хорошо ли вода-то? — спрашивает козел.*

— *Отличная! — отвечает лиса. — Чистая, холодная! Пригай сюда, коли хочешь; здесь обоим нам место будет.*

Прыгнул сдуру козел, чуть лисы не задавил, а она ему:

— Эх, бородатый дурень! И прыгнуть-то не умел — всю обрызгал.

Вскочила лиса козлу на спину. Со спины на рога, да и вон из колодца («Лиса и козел»); — Ey böyük şah, bir dərin fikir elə. Qəzəblənəndə hökm vermək heç bir hökmdara layiq deyil! («Nəsir və Nəsdərənin nağılı») və s.

Sözlər nitqdə qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaqda atılan addımlardır. Danışan məqsədinə çatmaq üçün istifadə etdiyi sözləri xüsusi ustalıqla seçmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Belə ki, bəzən deyilmiş sözlər özündə çox gizli mənalar da daşıya bilər. Çünki onlar şüurda nəzərdə tutulmanın çox cüzi bir hissəsini nümayiş etdirməyə qadirdirlər. Bu məqamla bağlı olaraq A.A.Potebnya çox haqlı olaraq qeyd edir ki, sözlər ayaq izlərinə bənzəyir. Izlər vasitəsilə onu təqib etmək olar, amma bu heç də o demək deyildir ki, izdə ayağın özü də mövcuddur. Sözlərdə də məna deyil, onun izi vardır¹.

«Sözlər təfəkkür aləti kimi xidmət edərkən konkret, zəngin, bu və ya digər dərəcədə qəti və dəqiq şəxsiyyətlərarası münasibəti reallaşdırmaq, həyata keçirmək imkanı yaradır. Sözün sehri, böyük təsir gücü sənətin, nəinki sənətin, bütün mənəviyyat sahələrinin, eləcə də

¹ Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. Москва, УССР, «КомКнига», 2006, с. 29.

dinin, ideologiyanın əlində başlıca silah olmuşdur»¹. Məhz bu baxımdan B.F. Porşnev sözün təlqinedici xüsusiyyətindən danışarkən, bilavasitə şüura deyil, hisslərə yönələn inandırıcı təsiri nəzərdə tuturdu².

Manipulyasiya obyektinin əmr formasından intensiv şəkildə istifadə etməsi manipulyasiya subyektinin ustalığından xəbər verir: onun obyektə təsiri o qədər effektivdir ki, obyekt həm də əks tərəfin xeyrinə verdiyi qərarında qətilik nümayiş etdirir:

*«Как ты смеец, мужик, спорить со мною,
Со мною, дворянкой столбовою? —
Ступай к морю, говорят тебе честью
Не пойдеш, поведут поневоле».
Старичок отправился к морю.*

(«Сказка о рыбаке и рыбке»).

Manipulyasiyada feil formalarından istifadə zamanı bu çərçivədən kənara sarmalar feilin lazımı formasına müraciət olunduqda variativliklə nəticələnir.

— *Не хочу я невольниц: пусть придет твоя
дочь сюда по любви к тебе, своей волею и хотением; а
коли дочери твои не поедут по своей воле и хотению,
то сам приезжай, и велю я казнить тебя смертью
лютую...* («Аленький цветочек»);

¹ Vəliyev K.N. Nitq mədəniyyətinin prinsipləri haqqında //Nitq mədəniyyəti məsələləri, ADU, 1985, s. 46-49.

² Б.Ф. О начале человеческой истории. Москва, 1974, с. 417.

“Oh, but,” quoth Jack, “here’s the king’s son a-coming with a thousand men in amour to kill you and destroy all that you have!” (“Jack the giant killer”).

Beləliklə, leksik səviyyədə manipulyasiya vasitələrindən danışarkən, qeyd etməliyik ki, müsbət emosiyalarla yüklənmiş söz cümləyə müsbət çalar, mənfi mənə kəsb edən sözlər isə ifadə olunan fikrə neqativlik gətirir. Leksik səviyyədə variativlik dedikdə isə, ikili inkarlıq və ya ikili təsdiq formasının işlədilməsini də vurğulamaq olar.

Dilin sintaktik səviyyəsi göstərir ki, ifadələrin invariant şəkildə istifadəsi nağıllarda danışanın nitqində parlaq şəkildə üslubi və manipulyativ üsul, vasitə kimi çıxış edir. Nitqin manipulyativ funksiyası özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir və «nəsə demək nə isə etmək deməkdir» prinsipinə əsaslanır. Söz və fəaliyyətin sintezi bəşəriyyət yaranan gündən insanlar arasında formalaşan ünsiyyət prosesinin özəyini təşkil edir: ritual ünsiyyət və ya müxtəlif ayinlərin keçirilməsi, duaların oxunması, hipnoz və s. zamanı bu sintezi daha aydın müşahidə etmək olar. Manipulyasiya təhrikedici qüvvə kimi geniş çeşidli və ya məhduləşdirilmiş formada «istənilən akt və hadisələrin» mənə və informasiya tutumunun dəyişdirilərək istənilən şəkildə təqdim edilməsi kimi də nəzərdən keçirilə bilər¹.

¹ Поршнеv Б.Ф. О начале человеческой истории. Москва, 1974, с. 416

Ən effektiv informasiya vasitələri həmişə kontrapunkta əsaslanır. Kontrapunkt dedikdə, biz səsin, məzmunun və estetikanın harmoniyasını nəzərdə tuturuq. Sadaladığımız hər üç amil bədii təxəyyül və düşüncəni eyni zamanda ram edir. Yəni, obrazlı ifadə etsək, semantika inandırır, estetika isə məftun edir (ruhu qidalandırır).

— *Что ты, разве ослеп! То у меня сын нашет.*

— *Продай мне его!*

— *Нет, не продам: нам только и радости со старухой, только утехи, что Мальчик с пальчик.*

— *Продай, бабушка!*

— *Ну. давай тысячу рублей* («Мальчик с пальчик»).

Bu nitqləri analiz edərkən, manipulyativ ifadələrin invariant xüsusiyyətləri barədə aşağıdakı nəticələrə gəldik:

1) bu ifadələrdə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə ənənəvi 4 növündən: nəqli, əmr, sual və nida cümlələrindən istifadə olunur;

2) bu cümlə növləri arasında manipulyasiya məqsədi ilə daha çox əmr cümlələrindən istifadə olunur;

3) manipulyasiyanın obyektini onun subyektini ilə müqayisədə orta hesabla təxminən iki dəfə çox sual cümlələrinə müraciət edir;

4) manipulyasiyanın subyektini isə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərindən əksər hallarda təyinatı

üzrə istifadə etmir: daha dəqiq desək, kombinə edilmiş intonasiya əsasında qurulmuş cümlələrə—əmr-nida, əmr-sual, sual-nida cümlələrinə müraciət edir.

NİTQ AKTİNİN UĞURU

Ünsiyyətə girərkən nəzərə almaq lazımdır ki, bu, dilin əsas təzahür formasıdır, onun varlığının bütün dövrlər üçün aktual olan reallığıdır. Bu baxımdan biz «nitqi subyekt» anlayışı ilə üz-üzə dayanırıq. Nitqi subyekt dedikdə, ünsiyyət zamanı unikal-təkrarolunmaz kommunikativ aktı yaradan real mövcud olan insan nəzərdə tutulur. Nitqi subyekt real gerçəkliyin konkret zaman kəsiyində baş verən hadisələri dərk edir, onlara münasibət bildirir, dəyərləndirir və bu barədə müəyyən məlumat ötürmək bacarığına malik olur. Bu subyekt özündə yalnız əldə edilmiş biliyi ehtiva etmir, eyni zamanda qazanılmış biliklər əsasında öz intellekti hesabına məqsədinə nail olmaq üçün yenilərini əldə etmək qabiliyyətinə malikdir.

T.Q.Vinokurla razılaşıraq, qeyd etməliyik ki, nitqi davranış—«nitqi davranışların məcmuyu linqvistik baxımdan nitq zamanı dildən istifadənin dildaxili qanunauyğunluqlarla müəyyənləşməsi, ekstralinqvistik aspektdən isə nitqi fəaliyyətin sosial-psixoloji şərtlərlə formalaşmasını nəzərdə tutur»¹. Nitq fəaliyyətini formalaşdıran ekstralinqvistik amillərə milli davranış xüsusiyyətləri, coğrafi şərait, tarixi faktlar, sosial hadisələr, adət-ənənə, mənəviyyat və s. aid edilir.

¹ <http://psylib.kiev.ua/books/porsh01/index.htm>

Şifahi kommunikasiyaların intensivliyi və onların malik olduğu təsiredici qüvvə kifayət qədər məlumdur. Tarix boyu «döyüş qabağı söylənən dəhşətli nitqləri (müqayisə et: «hoydu, dəlilərim, hoydu...» («Koroğlu» dastanı)), tanrıya müraciətləri, peyğəmbər vəhylərinin psixoloji yükünü («Tövrat», «Quran»), insanın özünü təsdiqinin ifadəsi olan söz sənəti örnəklərini, natiqlərin parlaq nitqlərini yada salaq»¹. Bu məqamdan çıxış edərək, N.Bolışeva V.Humboldtun fikirləri ilə səsleşən belə bir ideyanı dəstəkləyir ki, dil insanı dərk etmə, düşünmə və sosial davranış normalarını qəbul etməyə vadar edir. «Biz yalnız dilimizdə mövcud olanı dərk edə, anlaya və həyata keçirə bilərik»².

V.A.Zveqintsev isə bu ideyanı belə izah edir: «Dilçilər özləri üçün də gözlənilməz olaraq müəyyən ediblər ki, insanın dil atmosferinə dalaraq düşündüyü, fəaliyyət göstərdiyi, qurub-yaratdığı şəraitdən faktiki olaraq lazımı nəticələr əldə etməyiblər. Bu baxımdan dil insanın insan kimi mövcud olması üçün əsas şərtlərdən biridir və dil hər bir halda insanın düşünölmüş və düşünölməmiş davranışını formalaşdıran psixoloji parametrlərdən biri kimi çıxış edir»³. Dil işarəsi öz-özlüyündə

¹ Əliyev K.Ə. Natiqlik sənəti. B. 1994, s. 46.

² Болышева Н.Н. Языковая манипуляция национальным мышлением в условиях глобализации. Красноярский Государственный Технический Университет. реферат, 2005, с. 3.

³ Звегинцев В.А. Предложения и его отношения к языку и речи. Москва, «Наука», 1976, с. 33.

artıq ünsiyyətin silahı, dərketmənin texnikasıdır¹. Məhz bu məqamı nəzərə alaraq, V.Humboldt, A.S.Barxudarov, V.Vundt, A.M.Peşkovski, L.P.Yakubinski, E.Sepir, F.de Sössür, M.M.Baxtin, A.A.Potebnya, Y.V.Rojdenstvenski, E.D.Polivanov, A.A.Leontyev, V.V.Bibixin, M.K.Petrov və başqaları mətnlərin psixoloji təsirə malik olması xüsusiyyətinə xüsusi maraq göstərmişlər.

Düşüncənin nitqlə ifadəsi geniş mənada qarşılıqlı anlaşmanın yaranmasına, işlərin təşkili və planlaşdırılmasına, əldə edilmiş nəticələrin qiymətləndirilməsinə və s.yə xidmət edir. Qeyd edilir ki, «insan beyni sözü ikili üsulla qəbul edir:

- rasiona (məntiqi);
- obrazlı (emosional).

Bir çox sözlər özündə «pis» və ya «yaxşı» anlamında emosional qiymətləndirmə xüsusiyyətini ehtiva edir. Bununla da onlar müəyyən assosiativ görüntülə, eşidilən və hiss oluna biləcək obrazlar yaradırlar². Sözlərlə manipulyativ təsir göstərdikdə insanın özündə qeyri-iradi olaraq nəyə isə neqativ və ya pozitiv münasibət formalaşdırmaq mümkündür. Ş.Balli bu bərdə belə qeyd edir ki, əgər dili nəzərdən keçirsək, həmsöhbətlərin hər birinin qarşı tərəfə öz şəxsi fikrini yürütmək məqsədi ilə nitqin onun əlində əsas silah

¹ Леонтьев А.А. Психология общения. Москва, «Смысл», 2005, с. 108.

² Горбатюк В.С. Методы манипуляции в рекламе. (курсовая работа), Владивосток, 2008, с. 20.

olduğunu görürük¹. J.Maruzo isə buna öz fikrini bu şəkildə ifadə edir: «Həmsöhbətlərin hər biri digərinə təsir göstərmək, onu da özü kimi düşünməyə vadar etmək və qabaqcadan onun etirazına son qoymaq istəyir»².

Məlumdur ki, dil insanlararası ünsiyyətin ən vacib vasitəsidir. Ünsiyyət aktı formal və ya qeyri-formal, işarəvi və ya semantik və s. tipli olmasından asılı olmayaraq çox mürəkkəb psixolinqvistik struktura (quruluşa) malikdir. Psixoloji baxımdan ünsiyyət həmişə kommunikativ məsələnin həlli prosesidir. Bu proses də öz növbəsində müvafiq olaraq bir neçə mərhələlərə bölünür. A.A.Leontyevin fikrincə, ilkin mərhələ kommunikativ çərçivədə uyğunlaşmadır³. Belə ki, insanın nəyi və necə deməsi onun harada, hansı şəraitdə və kiminlə ünsiyyətdə olmasından asılıdır. Kommunikativ şərtlər daxilində uyğunlaşma ünsiyyətin şəraiti, məqsədi, həmsöhbətlərin şəxsi keyfiyyətləri və s.ni özündə ehtiva edir. Bu uyğunlaşmanın xarakteri ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq dəyişə bilər, belə ki, uyğunlaşma bəzən minimuma enir — insanlar hazır formullardan istifadə edərək avtomatik olaraq ünsiyyətə girirlər və bu zaman onlar arasında böyük sədlər mövcud olur, eyni zamanda bu qəbil ünsiyyət məhdud zaman çərçivəsində davam edir. Digər

¹ Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва, «Иностранная Литература», 1955, с. 104.

² Ж. Словарь лингвистических терминов. Москва, «УРСС», 2004, с. 99.

³ Леонтьев А.А. Психолингвистические проблемы массовой коммуникации. Москва, 1974, с. 31.

bir halda isə insan yeni olan situasiyada az tanıdığı biri ilə ünsiyyət qurarkən ünsiyyətə qədərki dövr çərçivəsində və eləcə də ünsiyyət zamanı qarşı tərəfin davranışını müşahidə etməklə özü üçün münasib olan üsullar arasından qarşı tərəfə müvafiq olanını seçir və ünsiyyəti də məhz seçilmiş keyfiyyətlər üzərində qurmağa çalışır.

D.Hayms qeyd edir ki, dil modelləri ünsiyyət davranışı və sosial həyata müvafiq müxtəlif nitq formalarını özündə ehtiva etməlidir. Kommunikativ bilikləri bir neçə sektora (sectors) ayırmaqla o, qeyd edir ki, hər br söz və ya ifadə iki nöqtəyi-nəzərdən təhlil oluna bilər:

1) Söz və ifadələrin qrammatik xüsusiyyətlər;

2) Söz və ifadələrin mövcud ünsiyyət şəraitinə, sosial mühitə münasibliyi¹.

Maraqlıdır ki, müəllif bu məqamda kommunikativ bilikləri bir neçə sektora ayırsa da onların eksplisit xarakterindən bəhs etmir.

J.Ostin isə nitq aktının uğurundan bəhs edərkən D.Haymsa istinad edərək, söz və ifadələrin mövcud ünsiyyət şəraitinə, sosial mühitə münasibliyinə daha böyük önəm verir².

¹ <http://business.polbu.ru/karamurza-manipul/ch05-xviii.html>

² Yənə orda.

DİLLƏRARASI MANİPULYASIYANIN ƏCNƏBİ DİLİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ PROSESİNDƏ TƏZAHÜRÜ

Dil psixologiyası və psixolinqvistika mahiyyət eyibarı ilə eyni məsələyə müxtəlif yanaşmanı özündə ehtiva edir: insan nitqi necə formalaşır və bu psixikada hansı yeri tutur. Fərq ondadır ki, psixolinqvistika məsələyə daha çox linqvistik, dil psixologiyası isə psixoloji cəhətdən yanaşır.

Psixolinqvistika mənşə etibararı ilə beynəlmiləldir: bu sahədə çalışan və fikir söyləyən alimlər müxtəlif millətlərdən və ölkələrdəndir: V.Humboldt, Blumfeld, N.Xomski, Şerba — bu elmə həm də Avropa, Amerika və Rusiyanın müxtəlif tarixi dövrlərinin nümayəndələri də öz töhvəsini vermişlər.

Vıqotskiy, Luriya, Svetkova, Xomskaya — bu sahədə yazılan fundamental əsərlər məhz bu adlarla bağlıdır. Bu sahə müasir elmdə neyrolinqvistika adı ilə tanınır ki, bu da neyropsixologiyanın bir hissədir. Neyrolinqvistika kəllə-beyin zədələnməsi, insult keçirmiş insanlarda nitqin bərpası, eyni zamanda anadangəlmə nitq qüsuru olan uşaqlarda qüsurun aradan qaldırılması ilə məşğul olur. Dil psixologiyası bir elm kimi Şimali Amerikada yaranaraq insanlara doğma və ya əcnəbi dilin mənimsənilməsi sahəsində xidmət edir.

Post-sovet məkanında bu sahədə uğur qazananlardan A.R.Luriyanın adını xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Onun “Dil və şüur” adlı əsəri psixolinqvistika sahəsinə böyük töhvədir.

“İnsan dili dedikdə, biz kodların mürəkkəb sistemini nəzərdə tuturuq. Bu kodlar sistemi (kombinasiyası) predmet, əlamət, hərəkət və yazılışa münasibət bildirərək məlumatın ötürülməsi və onun müxtəlif sistemlərə daxil edilməsində kodlaşma funksiyasını yerinə yetirir”. Bütün bu əlamətlər yalnız insan dili üçün xarakterikdir. Kodların bu sistemi sərbəst düşüncənin formalaşmasına, kateqorial şüurun təşəkkül tapmasına gətirib çıxarır.

Öz qarşısında əcnəbi dil öyrənmək məqsədi qoymuş insan ən azından heç olmasa özü üçün həmin dildə düşünə bilmək bacarığını da formalaşdırmağa çalışmalıdır. Bu yeni dildə ünsiyyəti təbii və bədahətən edəcək. Lakin unutmamaq olmasın ki, yeni bir dil mənimsəyərkən dillərarası manipulyativ təsirdən yan keçə bilməz. Belə ki, bir dildə danışan, düşünən hər bir fərd ikinci bir dil qazandıqda onun nitqində mənimsəmə səviyyəsindən asılı olaraq bir dilin digər bir dil üzərində necə dominantlıq etməsinin şahidi ola bilərik. Bu məqamda dillərarası manipulyativ təsirdən danışarkən onu nəzərdə tuturuq ki, bir fərdin dilində bu və ya digər bir dilin elementləri qalmış olsun.

Dilin ilkin inkişaf mərhələlərində söz birbaşa təcrübə ilə əlaqədar idi. Yəni ilk insan üçün hər yeni söz yerində tətbiq olunduqca yaranırdı. Dilin inkişafının

sonrakı mərhələləri isə sözün təcrübədən emansipasiyası tarixidir. Yəni sözün işarələr sisteminə keçid prosesidir.

“Elə düşünmək olmaz ki, intellektual səviyyədə bütün dillər eynidir. Həqiqətən də dilin bu tərəfi böyük eynilik təşkil edir. Amma bu səviyyədə bir çox səbəblərlə bağlı olan bir sıra fərqli cəhətlər müşahidə oluna bilər”¹.

Dilin ontogeneoloji formalaşması prosesi də (uşağın ana dilini mənimsəməsi prosesi) müəyyən mənada tədrici emansipasiyanın təcrübi kontekstdən kodlar sisteminin formalaşmasına gedən yoldur. Yəni söz hər şeydən əvvəl bizim üçün ilkin olaraq hər hansı bir konkret əşyanın: predmetin, hərəkətin adı və yazılışı təhlükə haqqında xəbərdarlıqdır.

Bir çoxları düşünürlər ki, körpənin dili “qığıltı”dan formalaşmağa başlayır. Amma “qığıltı” körpənin əhval-ruhiyyəsinin ifadəsini biruzə verməklə heç bir predmet və yazılışı əşya bildirmir. Məlumdur ki, “qığıltı” körpə nitqində uzun müddət ərzində qalmır və tədricən digər atavistik reflekslərlə əvəzlənir. Məsələn, əldən möhkəm tutmaq. Əlinizi körpənin ovcuna qoymaq kifayətdir ki, o ondan möhkəm tutsun, hətta elə möhkəm yapışsın ki, onu sərbəst qaldırmaq mümkün olsun.

Atavistik reflekslər müasir insana əjdadlarından qalmış mirasdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, dil səsləri “qığıltıdan” deyil körpənin eşitdiyi böyüklərin nitqindən

¹ Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. Москва, «Наука», 1975, с. 171.

mənimsənilir. Dil tədrisində passiv blok proqramları da məhz buna əsaslanaraq tətbiq ediməyə başlayıb. Xatırladaq ki, passiv blok proqramı onunla xarakterizə olunur ki, digər işlərlə məşğul omaqla paralel olaraq əcnəbi dildə olan nitqi və onun tərcüməsini dinləmək məqsədəuyğun hesab olunur. Bu zaman şüurda passiv söz ehtiyatı formalaşır, eşitmə sistemi öyrəniləcək dildəki nitqə öyrəşir. Bu nitqi vərdişlərin formalaşmasının ilkin pilləsi, mərhələsi hesab olunur.

Sözün linqvistik inkişaf mərhələsinin sonrakı pillələrində söz fəaliyyətdən ayrılır. Uşaq sözün elementar morfologiyasını qavramağa başlayır. Şəkilçilər vasitəsilə yeni söz formaları nitqdə özünə yer alır. Biz bunu “dil duyumu”nun yaranması kimi dəyərləndiririk. “Dil duyumu”nun formalaşması ilə körpənin söz ehtiyatı yüksək sıçrayışla artmağa başlayır: belə ki, onun nitqinə məxsus kəlmələrin polisemiyası get-gedə sıfıra enir. Məsələn: “ham” sözü həm “it”, həm “hürmək”, həm də “yemək yemək” mənalarını ifadə edirdisə, bundan sonra bu mənaların hər birinin öz ifadə vasitəsi, hətta müxtəlif predmetləri, əlamət, hərəkət və münasibətləri bildirən sözlərin öyrənilməsi prosesi başlayır. Daha sonra isə ana dilinin qavranılması baş verir.

Sözün əsas funksiyası onun “əşya və yazılışı predmet üzərinə köçürülməsidir”¹. İnsanın daxili aləmi

¹ Выготский Л.С. “Мышление и речь”. Москва, “Высшая школа”, 1959, с. 34.

söz hesabına ikiqat genişlənir: belə ki, insan fikri olaraq, müxtəlif məsələləri analiz edə bilər (daxili nitq hesabına). Söz vasitəsilə bu mühakimələr nəinki genişlənir, hətta insanın daxili iradi fəaliyyəti də aktivləşmiş olur. Başqa sözlərlə desək, nitq psixikanın fəaliyyətində əsas alətdir, vasitədir. Bir neçə dil bilən insan öz subyektiv aləminin sərhədlərini, intellektual səviyyəsini daha da genişləndirmiş olur.

Sözlərin predmet, hərəkət və yazılışı əlamət bildirən işarələr kimi qəbul etmək düzgün deyil. Bir çox sözlər bir neçə mənə bildirmək qabiliyyətinə malikdir və bu məqamda polisemiya istisna hal kimi deyil, daha çox müvafiq dil qanunu kimi çıxış edir. Sözün müvafiq kontekstə uyğun işlədilməsi və yazılışı dərk edilməsi onun çoxmənənənliyiindən müvafiq olanın seçilməsindən asılıdır. Bu baxımdan leksikanı mənimsəmək və nitq vərdişləri formalaşdırmaq mütləq kontekstdə həyata keçirilməlidir: ifadələr, cümlə, mətn və s.

Polisemiya ilə bərabər daha geniş bir sahə vardır ki, bu da “asosiativ anlayış” adlanır və bunun əsasında “semantik sahə”lər meydana gəlir.

Yaranmış obrazlar və digər sözlərlə əhatə olunan şəbəkədən ibarət olan semantik sahədə söz mərkəzi nöqtədir. Çünki hər bir söz semantik mənə ilə əhatə olunur. Buna görə də adlandırma prosesi və sözün dərkini həqiqətən də onu əhatə edən semantik sahədən lazımı və müvafiq mənənin seçilməsi ilə şərtlənən çox mürəkkəb

bir proses kimi dəyərləndirmək lazımdır. Bu özünü gündəlik həyatda tez-tez biruzə verir. Belə ki, hamı etiraf edə bilər ki, bəzən fikri daha dəqiq çatdırmaq üçün lazımi sözün seçilməsində çətinlik çəkir və “dilimin ucundadır” və ya “bu saat deyərəm”—deyə bir müddət düşünməli oluruq.

Ünsiyyətin daxili strukturuna aydınlıq gətirmək, onu aydınlaşdırmaq üçün öncə “anlayış” və “məna” sözlərinin semantikasına şərh verək¹. Çox zaman bu sözlər bir-birinə ekvivalent, sinonim hesab edilir. Amma onlar fərqli anlayışlardır. “Anlayış//anlam” sözün arxasında dayanan və hamı üçün eyni olan və eyni zamanda əlaqələr sisteminin tarixi inkişaf prosesində obyektiv formalaşandır. Hər bir sözün ifadə etdiyi anlayış təbii ki, izahlı lüğətlərdə şərh edilir. Məna isə sözün individual olaraq ifadə etdiyi anlayışdır. Təbii ki, şifahi ünsiyyət zamanı məna kateqoriyası ön planda dayanır. Bəs əcnəbi dildə eşidiləni anlamaq prosesini necə asanlaşdırmaq olar?

Bu suala cavab vermək üçün nitq və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsinə (mübadiləsinə) nəzər yetirək. Söz və mənanı bir-biri ilə əlaqələndirən əsas ünsür daxili nitqdır. İnsanın inkişaf tarixindən məlumdur ki, daxili nitq xarici nitqdən törəmədir. Yəni, uşaq böyüklərlə ünsiyyətə girir, daha sonra öz-özüylə danışmağı öyrənir (uşağın özü üçün

¹ Выготский Л.С. “Мышление и речь”. Москва, “Высшая школа”, 1959.

müxtəlif oyunlar kəşf etməsi, oynayarkən böyükləri yamsılaması). Maraqlıdır ki, bu əvvəlcə açıq danışıq (xarici nitq) şəklində, daha sonra isə pıçıltı kimi təzahür edir. Daha sonra nitqin maraqlı transformasiyası — onun daxili nitqə çevrilməsi baş verir.

Əcnəbi dilin öyrənilməsi zamanı eşidilənləri fikri olaraq təkrarlamaq, yeni öyrənilənləri özünə aid etmək bu proses zamanı qavramanın özəyini təşkil edir. Bir məqamı da qeyd etmək istərdik ki, daxili nitq insanın yalnız özü haqqında söylədiklərindən ibarət deyil, daxili nitqində insan istənilən hadisəyə, fakta münasibət də bildirə bilər.

Qeyd edək ki, daxili nitq xarici nitqdən daha sürətlidir. Çünki daxili nitqin norması, üzvlənmə sistemi yoxdur. Bu nitqin ümumi mənası danışanın məqsədi və motivi ilə müəyyənləşir.

Əgər sözlər dil elementidirsə, o zaman nitqin vahidi ifadə və ya cümlədir. Uşaq nitqində müşahidə etdiyimiz ayrı-ayrı sözlər əslində şəraitdən doğan təktərkipli cümlələrdir. Məsələn “bəbə” sözü “Gəlinciyimi ver!”, “Uşağa bax!” və başqa bu kimi cümlələrə ekvivalent ola bilər.

Əgər söz hər hansı bir əşya (hərəkət, əlamət, münasibət) bildirərək onu müəyyən kateqoriya ilə əlaqələndirirsə, o zaman ifadəyə və ya cümləyə çevrilir və müəyyən bir mühəkmənin bir hissəsi, növü kimi çıxış edir. Dilçilikdə adi, elementar sintaktik əlaqələr

“sintaqm” adlandırılır. Biz isə bu anlamda “semantik vahid” (смысловая единица) termini ilə kifayətlənəcəyik. Aydınır ki, ifadə semantik vahidə malikdir və bu ifadənin yaradıcısıdır. Məhz bu amillə ifadə qapanmış sistemə çevrilir və bu tamlıq ifadənin əsas xüsusiyyətidir. Nitqə daxil edilmiş ifadələr həmişə kontekstdən asılı olur və onları kontekstdən kənar öyrənmək mümkün deyil. Nitq isə bu ifadələr toplusundan ibarətdir.

Tezlik lüğətinə əsaslanaraq dildə işlənmə tezliyinə görə üstünlük təşkil edən (daha çox işlənən) sözləri öyrənmək əcnəbi dilin öyrənilməsində bir o qədər də əhəmiyyətli və effektiv sayıla bilməz. Dilin ümumi strukturunun mənimsənilməsi daha vacibdir. Daxili sintaktik strukturun qavanılıb mənimsənilməsi isə tədricən özü formalaşır.

Nitqin yaranmasının bir neçə məqsədlər zəncirindən, sisiləsindən ibarətdir: tələb, ünsiyyət, fikri daha aydın şəkildə ifadə etmək. Dioloji nitq zamanı isə sadəcə həmsöhbətin suallarına cavab vermək istəyi dominantlıq təşkil edir və cavab verənin burada heç bir xüsusi məqsədi olmur. Müstəqil monoloji nitqin əsas qayəsi isə sualın və ya məsələnin qoyuluşu, subyektin niyyəti və s. öndə durur.

Ümumiyyətlə, nitqin fikrə keçməsi çox mürəkkəb prosesdir: fikir nitqə çevrilmir, nitqdə formalaşır.

L.S.Vıqotskinin fikrincə, nitq və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsinin əsas psixoloji problemi hələ sözə

çevrilməyən və subyektin yalnız özünə aid olan anlayışların dinləyənin başa düşə biləcəyi işarələr sistemində ifadə olunmasıdır¹. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, əcnəbi dilin öyrənilməsi hər bir kəsdə onun ana dilindəki nitqində gizli mövcud olan, adət edilmiş və sezilməyən qüsurları aşkar edir. Bu kimi qüsuralara öz fikrini dəqiq və aydın formalaşdırma bilmək bacarığının zəifliyi və ya yoxluğu misal ola bilər.

İlkin semantik qavrama nitqi ifadələrin dəyişdirilməsi xüsusiyyətinə malikdir və bununla da onu daxili nitqə çevirir (dekodlaşdırır). Yəni əksçevrilmə prosesi (transformasiya) baş verir. Daxili nitq qeyd edildiyi kimi, yalnız ayrı-ayrı sözlərdən və onların potensial əlaqələrdən ibarətdir. Daxili nitq mənanı anlayışlar sisteminə çevirir.

Anlama prosesi xarici nitqin qəbul edilməsindən başlayır və sonra deyilənlərin ümumi mənasının dərkilə ilə davam etdirilir, daha sonra isə mətnaltı mənanın müəyyənləşdirilməsi (fikrin əsas qayəsi) ilə başa çatır. Əvəllər belə hesab edilirdi ki, anlamaq, başa düşmək üçün bir tərəfdən söz ehtiyatına malik olmaq, digər tərəfdən isə qrammatik qanunauyğunluqlara yiyələnmək yetərlidir.

Amma təcrübə sübut edir ki, anlama prosesi tam fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, o, deyilələrin və ya eşidilələrin ümumi mənasını araşdırır, daha sonra isə

¹ Выготский Л.С. “Мышление и речь”. Москва, “Высшая школа”, 1959, s. 70.

leksik-fonematik səviyyəyə köklənir (peşəkar tərcüməçilərə də məhz bu proses aşılır).

Anlama prosesinin mərkəzi nöqtəsi, əsası mənanın müəyyənləşdirilməsidir, bu anlayana yaranmış alternativ variantlardan doğru seçim etməyə şərait yaradır (biz yuxarıda qeyd etmişdik ki, sözlər polisemik və çoxmənalı olur). Ayrı-ayrı sözlərin anlaşılması isə köməkədicə, stimullaşdırıcı prosesdir. Yəni nitqin başa düşülməsi prosesi həmişə kontekstə, ümumi mənaya yönəlmiş, istiqamətlənmiş olur.

İndi isə belə bir maraqlı fakta nəzər salaq: xarici dili öyrənən insanların əksəriyyəti tərcümə və ya deyiləni anlama prosesini başqa yolla həyata keçirirlər: onlar çox ciddi şəkildə hər bir sözü tərcümə etməklə buna xeyli vaxt ayırır və nəticədə ümumi mənadən uzaqlaşır (qeyd edək ki, şizofreniyalı xəstələr də öz ana dilindəki nitqi bu cür dərk edirlər. Məktəb illərində bizim hamımıza xarici dil dərsləri məhz bu metodika ilə tədris olunub). Təcrübə göstərir ki, anlamaq, dərk etmək üçün əsas söz bazasına yiyələnmək, dilin qrammatik strukturuna bələd olmaq və bu sahədə çoxlu çalışmaq, müvafiq məşqlər həyata keçirmək lazımdır. Sözü mənə tutunmasının anlaşılması öz növbəsində onun nitqdə işlənmə tezliyindən asılı olduğu kimi, kontekstdən də asılıdır.

Mətnin başa düşülməsi aktiv axtarış xarakterlidir. Təbii ki, cümlənin formal strukturu mürəkkəbləşdikcə onun mənasının anlaşılması da çətinləşir. Mətnin seman-

tik vahidlərinin bir-birinə bağlılığı müxtəlif ola bilər: bəzən cümləni başlamaq kifayət edir ki, onun sonunun nə ilə bitəcəyini bilək, digər bir halda isə cümlənin əvvəli onun sonluğu haqqında heç bir məlumat vermir. Bu kimi hallar artdıqca mətnin analizi də aktivləşir və sürətlənir.

Kontesktin bütövlükdə başa düşülməsinə intonasiya, pauza, səs tembrri və digər paralingvistik komponentlər də öz töhvəsini verir.

Qeyd edək ki, hər bir dilin özünəməxsus deyim tərzii, intonasiyası var. Bu o dildə danışan xalqın bir sıra psixoloji keyfiyyətlərinin, əsasən də temperamentinin göstəricisidir. Əcnəbi dili mənimsəyərkən bu məsələyə də diqqət ayırmaq və nitqimizdə o dilin intonativ xüsusiyyətlərini formalaşdırmaq həmin dildə yüksək nitq mədəniyyətinə malik olmaq deməkdir. Məsələn: Azərbaycan dilində əmr ədatı olan “da, də” şifahi nitqdə müxtəlif məqamlarda istifadə olunma qabiliyyətinə görə çox işləkdir. Məsələn, etiraz bildirərkən “istəmirəm də!” və ya “bilmirəm də!”, əmr, xahiş edərkən “gəl də!” və s. bu kimi məqamlarda daha çox işlənir. Bu dilimiz üçün doğma və nitqimizdə qəbul ediləndir. Amma gündəlik həyatımızda rastlaşdığımız və özlərini rusdilli adlandıran insanların nitqində bu “da, də” ədatları redument kimi hələ də qalmaqdadır. Məsələn, bəzən avtobusda və ya küçədə bir-biri ilə söhbət edən “rusdillilər”in nitində eşidirik: “Нет, да” və ya “Я увидела да тебя вчера” və s. Əslində bu kimi elementlər onların bu dilə çox aşağı səviyyədə yiyələn-

məsindən xəbər verir. Eyni zamanda rus dilinin intonativ mənalarını kəskin şəkildə pozur və eybəcər səslənir. Bu təsir, əlbəttə ki, birtərəfli deyil. Belə ki, bu qəbil insanlar Azərbaycan dilində də normativlərdən kənar danışırlar.

Amma qeyd etməliyik ki, istər Azərbaycan, istərsə də rus dilinin ümumi intonativ mənzərəsinə nəzər salsaq, heç bir gərginliklə rastlaşmırıq. İlk baxışda sadə görünən və milli keyfiyyətləri ilə fərqlənən bu müxtəlif dillərin “musiqi”sinə, ahənginə yuxarıda qeyd etdiyimiz dəyişikliklər əlavə edildikdə həm danışan, həm də dinləyən müəyyən gərginliklər yaşayır. Yaşanan bu psixoloji gərginlik daha sonra onun individual nitqinin “normasına” (əslində isə qüsuruna) çevrilir.

Azərbaycan dilinin axıcılığı, rəvanlığı digər dillərdən kəskin surətdə fərqlənir. Məsələn, dilimizdə müşahidə olunan ahəngi ingilis və ya alman dilinə aid edə bilmərik. Çünki bu dillərdə cümlədə kəskin söz sırası və monoton nitq buna imkan vermir. Natiqlik sənəti mütəxəssisi olan Pol Soper “Основы искусства речи” kitabında yazır: “Nitq mexaniki olaraq həyata keçən səslər toplusu deyil, daha böyük bir varlıqdır. Nitq bütövlükdə insandır”¹. Qeyd etdiyimiz kimi, nitq insan psixikasının vacib elementidir, onsuz insanın düşüncəsi də mümkün deyil. Bununla bərabər nitq həm də insan şəxsiyyətinin güz-güsüdür, onun mənəvi və fiziki durumunun göstəricisidir.

¹ Поль Л.Сопер. Основы искусства речи. Москва, «Феникс», 2005, с. 13.

Şifahi nitq daha canlı və dinamikdir. O, istər-istəməz insan haqqında daha dolğun təəssürat yaradır. Belə ki, məlum olduğu kimi, ilk təəssürat ünsiyyətin ilk 10-15 saniyəsində formalaşır və bu daha sonrakı mərhələlərdə dərin iz buraxmış olur. Odur ki, nitqin insanın ictimai fəaliyyətində rolunun dəyəri çox böyükdür. Şifahi nitqin əsas aləti səsdir, səsin əsas qaynağı isə səs aparatıdır. Səs aparatı tənəffüs orqanlarından, səs tellərindən, rezonatorlardan (dilçək, ağız və burun boşluğu) və artikulyatorlardan (dil, dodaq, alt çənə və yumşaq damaq) ibarətdir və bu aparat səsin beş elementini: ahəngdarlıq, temp, yüksəklik, tembr və artikulyasiyanı şərtləndirir.

P.Soperin müşahidələri sübut etmişdir ki, uşaqların səsi təmiz və cingiltilidir. “Biz insanlar yaşa dolduqca nə baş verir? Ya tənbellikdən, ya da səhhətinə etinasızlıqdan onların səsi əsəbi, kəskin olur və monotonlaşır”¹. Bundan əlavə, bir qayda olaraq, biz öz nitqi qüsurlarımızı görmür və ya sezmirik. Bunu aşkar etmək süçün nitqimizin audio-yazısını dinləmək kifayət edər. Etiraf etmək lazımdır ki, bir çoxumuz bu zaman öz səsinin bir o qədər də bəyənməyəcək. Amma unutmayaq ki, bu səs “özümüz və fikirlərimizdir”².

Nitq qüsurları daha çox insan başqa dili öyrənərkən daha açıq şəkildə özünü biruzə verir. Bir halda ki, insan

¹ Поль Л.Сопер. Основы искусства речи. Москва, «Феникс», 2005, с. 101.

² Поль Л.Сопер. Основы искусства речи. Москва, «Феникс», 2005, с. 23.

öz ana dilində səlis və aydın tələffüzə malik deyilsə, deməli, onun səs aparatının əzələləri boş və zəifdir. Halbuki, xarici dilin mənimsənilməsi ciddi məşq tələb edir. Əgər insan öz ana dilində monoton danışarsa, əcnəbi dildə onun nitqi daha gülünc səslənəcəkdir. Həm də, onu da qeyd edək ki, müəyyən qədər təcrübəli insanlar əcnəbi dili mənimsəyərkən qazanılmış psixoloji təcrübəyə əsaslanırlar. Bir insanın ikinci və ya üçüncü dildə öz ana dili ilə müqayisədə ilkin olandan daha yaxşı danışması çox nadir hallarda təsadüf oluna bilən bir haldır. Dil psixologiyasının üzərinə düşən vəzifə isə sonradan qazanılmış dilin normal mənimsənilməsi prosesini asanlaşdırmaq və bu sahədə müəyyən nəticələr əldə etməkdir. Dil psixologiyasının bu istiqaməti üzrə çalışanlar insanın nitqi qüsurlarının aradan qaldırılmasına çalışırlar. Amma bu prosesdə mütəxəssislərin göstərdikləri köməklə yanaşı özünütədqin və özünütədris də olmalıdır. P.Soperin bu məqamda mövqeyi belədir: “Özünüz olun. Öz şəxsiyyətinizin gerçək simasını sərbəst ifadə etməyə can atın”¹. Onu da qeyd edək ki, əcnəbi dilin tədrisi zamanı insan öz doğma dilinə daha mükəmməl yiyələnə bilər.

¹ Yenə orda, s. 92.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Əliyev K.Ə. Natiqlik sənəti. Bakı. 1994.
2. Hüseynov Ş., Şiriyev F., Muradov C. Psixolinqvistika. Bakı, BSU, 2004.
3. Məmmədov E., Həsənova A. "Nitq mədəniyyəti", Bakı, Qanun, 2007.
4. Rüstəмова A.B. Sosial linqvistikanın fəlsəfi problemləri. Bakı, Adiloğlu, 2005.
5. Vəliyev K.N. Nitq mədəniyyətinin prinsipləri haqqında. s. 46-49 //Nitq mədəniyyəti məsələləri, Bakı, ADU, 1985.

Rus dilində:

6. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. Москва, «Наука», 1975.
7. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва, «Иностранная Литература», 1955.
8. Беглов С.И. Внешнеполитическая пропаганда: очерки теории и практики. Москва, 1981.
9. Берн Г. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют игры. Москва, 1992.
10. Бессонов Б.Н. Идеология духовного подавления. Москва, 1971.

11. Блакар Р.М. Язык как инструмент социальной власти//Язык и моделирование социального взаимодействия. Москва, 1987.
12. Борисова И.Н. Дискурсивные стратегии в разговорном диалоге// Русская разговорная речь как явления городской культуры. Екатеринбург, 1996.
13. Большева Н.Н. Языковая манипуляция национальным мышлением в условиях глобализации. Краноярский Государственный Технический Университет. реферат, 2005.
14. Борисова И.Н. Категория цели и аспекты текстового анализа // Жанры речи: Сб. науч.ст., Саратов, 1999.
15. Быкова О.Н. К вопросу о языковой манипуляции в СМИ. Теоретические и прикладные аспекты речевого общения. вып. 6, Красноярск; Ачинск, 1998.
16. Быкова О.Н. Опыт классификации приемов речевого манипуляция в текстах СМИ//Речевое общение: Вестн. Российской Риторической Ассоциации : Вып. 1(9). Крансноярск, 2000.
17. Быкова О.Н. Языковое манипулирование: Материалы к энциклопедическому словарю «Культура русской речи» // Теоретические и прикладные аспекты речевого общения: Вестн. Российской Риторической Ассоциации : Вып. 1(8). Крансноярск, 1999.
18. Веретенкина Л.Ю. Лингвистическое выражение межличностных манипуляций (к постановке пробле-

мы) // Предложение с слово: докл. и сообщ. Международной Научной Конференции, посвященной памяти проф. В.С.Юрченко, Саратов, 1999.

19. Верещагин Е.М. Коммуникативные тактики как поле взаимодействия языка и культуры // Русский язык и современность. Проблемы и перспективы развития русистики: докл. Всесоюз. Науч. Конферен., Москва, 20-23 мая, 1991.

20. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. В поисках новых путей развития лингвострановедения: концепция речеповеденческих тактик. Москва, 1999.

21. Власов А.И. Политические манипуляции: История практики средств массовой информации в США. Москва, 1982.

22. Власов А.И. Стратегия лжи, Москва, «Мысль», 1967.

23. Войтасик Л. Психология политической пропаганды. Москва, 1981.

24. Волкогонов Д.А. Психологическая война. Москва, 1983.

25. Выготский Л.С. “Мышление и речь”. Москва, “Высшая школа”, 1959.

26. Глобалистика. Энциклопедия. Москва, 2003.

27. Горбатюк В.С. Методы манипуляции в рекламе. (курсовая работа), Владивосток, 2008.

28. Демьянков В.З. Конвенции, правила и стратегии общения. (интерпретирующий подход к аргументации) // АН. СССР. Сер. лит. И яз., 1982, т. 41, вып. 4.
29. Денисюк Е.В. Феномен манипуляции: речедетельностная интерпретация // Культурно-речевая ситуация в современной России: Вопросы Обозревательных технологий: тез. докл. и сообщ. всероссийск. науч.-метод. конф., Екатеринбург, 19-21 марта, 2000.
30. Домовец О.С. Манипуляция в рекламном дискурсе // Языковая личность, аспекты лингвистики и лингводидактики. Москва, 1999.
31. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. Москва, 1997.
32. Звегинцев В.А. Предложения и его отношения к языку и речи. Москва, «Наука», 1976.
33. Зернецкий П.В. Единицы речевой деятельности в диалогическом дискурсе // Языковое общение: Единицы и регулятивы. Калинин, 1987.
34. Зернецкий П.В. Зернецкий П.В. Лингвистические аспекты теории речевой деятельности // Речевое общение: Процессы и единицы. Калинин, 1988.
35. Иванчук Н.В. Проблемы манипулирования: философско-социологический и приктический аспект // Современное естествознание Запада: Метод. проблемы исследования. Свердловск, 1990.
36. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. Омск, 1999.

37. Иссерс О.С. Паша-«Мерседес», или речевая стратегия дискредитации // Вестн. Омск. Гос. Ун-та. 1997. № 2 [4].
38. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. Москва, «Алгоритм», 2004
39. Карцева Е.Н. «Массовая культура» в США и проблема личности. Москва, 1974.
40. Киуру К.В. Номинация как манипулятивный прием в политическом дискурсе // Профессиональная риторика: Проблемы и перспективы. Воронеж, 2001.
41. Койт М.Г., Ийм Х.Я. Понятие коммуникативной стратегии в модели общения // Уч. зап. Тарт. Ун-та. Вып. 793. Психологические проблемы познания действительности. Тарту, 1988.
42. Кочкин М.Ю. Манипуляция в политическом дискурсе // Языковая личность: проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики. Волгоград, 1999.
43. Купина Н.А. Агитационный дискурс: В поисках жанров влияния // Культурно-речевая ситуация в современной России: вопросы образовательных технологий: тез. докл. и сообщ. всероссийск. науч.-метод. конф., Екатеринбург, 19–21 марта, 2000.
44. Купина Н.А. Концепция тоталитарного языка в романе Евгения Замятина «Мы» // Купина Н.А. Языковое сопротивление в контексте тоталитарной культуры. Екатеринбург, 1999.

45. Купина Н.А. О расширении границ речевой свободы: (На материале агитационных избирательных компаний в г. Екатеринбурге и Свердловской области) // Активные языковые процессы конца XX века: тез. докл. междунар. конф.: IV Шмелевские чтения, Москва, 23–25 февраля 2000.
46. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. Москва, 1997.
47. Леонтьев А.А. Психология общения. Москва, «Смысл», 2005.
48. Леонтьев А.А. Психолингвистические проблемы массовой коммуникации. Москва, 1974.
49. Леонтьев А.А., Шахнарович А.М., Батов В.И. Речь в криминалистике и судебной психологии. Москва, «Наука», 1977.
50. Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. Москва, УССР, «КомКнига», 2006.
51. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. Москва, «УРСС», 2004.
52. Одинцов В.В. Композиционные типы речи // Кожин А.Н. и др. Косин Функциональные типы русской речи. Москва, 1982.
53. Павлов И.П. Полный сборник сочинений. т. IV, М-Л, «Изд. 2-ое», 1951.
54. Поль Л. Сопер. Основы искусства речи. Москва, «Феникс», 2005.
55. Попов В.Е. Некоторые особенности психологии рекламы. (реферат), Ст.Петербург, 1999.

56. Поршнева Б.Ф. О начале человеческой истории. Москва, 1974.
57. Почепцов Г.Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. Москва, 1999.
58. Рытникова Я.Т. Гармония и дисгармония в открытой семейной беседе // Русская разговорная речь как явление городской культуры. Екатеринбург, 1996.
59. Стернин И.А. Введение в речевое воздействие. Воронеж, 2001.
60. Сухих С.А. Речевые интеракции и стратегии // Языковое общение и его единицы. Калинин, 1986.
61. Тарасов Е.Ф. Психолингвистические особенности языка рекламы // Психолингвистические проблемы массовой коммуникации. Москва, 1974.
62. Ужакина С.С. Манипуляция как вид общения // Языковая личность: проблемы межкультурного общения. Волгоград, 2000.
63. Феофанов О.А. агрессия лжи. Москва, 1987.
64. Формановская Н.И. Коммуникативно-прагматические аспекты общения, Москва, 1998.
65. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я. Москва, «АСТ», 2007.
66. Шаховский В.И., Желтухина М.Р. Роль комического в дискурсивном портрете политика: разоблачительная функция языка // Политический дискурс в России — 3: матер. рабоч. совещ. Москва, 1999.

67. Шестаков В.П. Мифология XX века. Москва, 1988.
68. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием. Москва, 1980.
69. Шосторм Э. Анти-Карнеги, или человек-манипулятор. Минск, 1996.
70. Яноушек Я. Социально-психологические проблемы диалога в процессе сотрудничества между людьми // Психолингвистика зарубежом. Москва, «Наука», 1972.

İngilis dilində:

71. Goodin R.E. Manipulatory politics. Yale U.Pr. N. Haven; L., 1980.
72. Oxford advanced learner's dictionary. 7th edition. Oxford University Press, 1997.

İnternet səhifələri:

73. <http://business.polbu.ru/karamurza-manipul/ch05-xviii.html>
74. <http://psychology.net.ru>
75. <http://www.elitarium.ru/>
76. <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=6249>
77. <http://psylib.kiev.ua/books/porsh01/index.htm>
78. <http://evolkov.net/PorshnevBF/Volkov.E.In.the.beginning.there.was.suggestion.html>
79. <http://www.bestreferat.ru/referat-70575.html>

Вәдii әдәбиyyат:

80. Azәrbaуsan nağılları, I cild, 2006.
81. Сказки русских писателей. Москва, «Детская Литература», 1982.
82. The rainbow fairy book. Books of wonder. New-York, William Morrow and Company, 1993.

MÜNDƏRİCAT

1. Giriş..... 2
2. Nitqdə manipulyativ təsirin strukturu..... 6
3. Nitqdə manipulyativ aktların variasiyaları.... 33
4. Nitq aktının uğuru..... 49
5. Dillərarası manipulyasiyanın əcnəbi dilin mə-nimsənilməsi prosesində təzahürü 54
6. İstifadə edilmiş ədəbiyyat..... 68